

KAZAKİSTAN'DA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

FACTORS AFFECTING RELIGION-STATE RELATIONS IN KAZAKHSTAN

SUAT BEYLUR*

ABSTRACT

It is considered that the policies of religion, as well as language, education and rewriting history are determined by the process of identity building in Kazakhstan. Researches conducted on religion point out that there is religious revival and increase of piety in Kazakhstan, which is currently home to more than 130 ethnic communities and 18 religious groups. Being influenced, socially and culturally by the heritage of Turkestan, Tsarist and Soviet periods in different extents from each, in society of Kazakhstan relationship between religion and state still remains on the agenda of politics. This can be seen from legal and institutional regulations, particularly after 2000. Considering the time elapsed since independence to present day it can be said that religion-state relations in Kazakhstan are influenced by some major internal and external factors such as historical heritage, policies of education, ethnic and religious diversity in the social structure, religious identity and discourse of the leader (N. Nazarbayev), influence of Russia, China, western and international organizations, activities of tabligh and missionary groups from abroad and return of Kazakh diaspora (Oralman).

Keywords: Kazakhstan, Religion, Religion-State Relations, Laicism

ÖZ

Bağımsızlık sonrası dönemde Kazakistan'da dil ve eğitim politikaları ile yeniden tarih yazımının yanında din politikalarının da kimlik inşa sürecinde belirleyici olduğu kabul edilmektedir. 130 civarında etnik topluluk ve 18 farklı inanca mensup topluluklara ev sahipliği yapan Kazakistan'da yapılan araştırmalar, 1990'lardan itibaren dini alanda bir canlanmaya ve dindarlaşmaya işaret etmektedir. Sosyolojik ve kültürel olarak, Türkistan, Çarlık ve Sovyet geçmişinin her birisinden farklı ölçülerde etkilenen günümüz Kazakistan toplumunda din-devlet ilişkileri, gündemdeki sıcaklığını korumaktadır. Bu durum, özellikle 2000 sonrasında yapılan yasal ve kurumsal düzenlemelerde bariz bir şekilde görülmektedir. Bağımsızlığından günümüze bir bütün olarak bakıldığında Kazakistan'daki din-devlet ilişkilerinin, tarihi miras, eğitim politikaları, sosyal yapıdaki etnik ve dini çeşitlilik, liderin (N. Nazarbayev) kökeni ve söylemleri gibi iç faktörler ile Rusya ve Çin etkisi, yurtdışı kökenli tebliğ ve misyonerlik faaliyetleri, Batı'nın ve uluslararası örgütlerin etkisi ve son olarak diasporanın vatana dönüşü (Oralman) gibi dış faktörlerden etkilendiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Din, Din-Devlet İlişkileri, Laiklik

* Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi - Avrasya Araştırma Enstitüsü - Almatı, suatbeylur@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1508-8477>

Makale Atıf Bilgisi: BEYLUR Suat, (2019). Kazakistan'da Din-Devlet İlişkilerini Etkileyen Faktörler, *Avrasya Etüdleri*, 99-133.

Gönderim Tarihi: 01.08.2019 Kabul Tarihi: 26.09.2019

Giriş

Türkistan'ın kadim halklarından birisi olan Kazak Türklerinin umumi Türk tarihi içerisinde siyasi ve idari olarak müstakil bir devlet olmaları, 15. asrın ikinci yarısına denk gelmektedir. Özbek Hanlığından ayrılan Türk urukları tarafından 1465 yılında Yedisu bölgesinde kurulan Kazak Hanlığı, kısa bir süre içerisinde Ak Orda ve Moğolistan'ın bir kısmını da içine alacak şekilde genişlemiştir.¹ Ulu, Orta ve Küçük (Ulu, Orta, Kişi Juz) olmak üzere üç cüzden oluşan Kazak Hanlığı bölgedeki diğer Han ve Beylerin katılımı ile büyüyüp Kalmuk (Cungar) saldırılarına kadar bugünkü Kazakistan topraklarına hükmetmiştir. 1731 yılında Kalmuk saldırıları sonucunda Küçük Cüz'ün Rus hâkimiyetine (korumasına) girmesi ile cüzler arası ittifak bozulmuş ve Kazak Hanlığı da parçalanmıştır. Küçük Cüz'den sonra sırasıyla Orta Cüz ve son olarak da Ulu Cüz 1847'de Rus hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.²

19. asrın ortalarında tamamen Rus idaresine geçen Kazak topraklarındaki hâkimiyetin devamının temini için Çarlık yönetimi, misyonerler eliyle eğitim, dil ve din alanlarında uygulamaya koyduğu politikalarla Kazak Türklerini Ruslaştırılmaya (Hristiyanlaştırmaya) çalışmıştır.³ Söz konusu politikalar neticesinde bölgedeki diğer Türk ve Müslüman unsurlarla temasın kesildiği ve suni meselelerle husumetin oluşturulduğu bu dönemde dil ve dinin merkezi bir konumda olduğu Türkistan ortak aidiyeti zayıflatılmıştır. İkinci aşama olan Sovyet döneminde ise Müslüman ve Türk halklarının Sovyet insanı (homo-sovieticus) prototipinde kimliksiz bırakılması hedeflenmiştir.

Bu çerçevede tarihi hafıza sıfırlanmak üzere tarih yeniden yazılmış, halklar üzerinde uygulanan etnogenetik ve lehçe çalışmaları, milliyetler politikası, kolonizasyon ve iskân politikaları ile coğrafya parçalanmış, Kiril alfabesi ile hafızanın taşıyıcısı olan dil birliği Rusya lehine bozulmuş, dindaşlar arasına demir parmaklıklar çekilerek aralarındaki bilgi birikimi ve aktarımı engellenmiş, din aleyhtarı politikalar ve uydurulmuş din aleyhtarı yayın ve kitaplarla dini alan zayıflatılmış ve halk nazarında itibarsızlaştırılmış ve ateizmle sosyal hayatın dışına itilmiş, tarihi eserler çürümeye terk edilmiş, ortak değerler yerel etnik kimliklere indirgitilerek birbirlerine rakip ya da hasım gösterilmiştir.

1 Yerkinay Maukhara, "Siyasi ve Kültürel Açından Kazak Hanlığı (1456-1731)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s.10-15.

2 İsenbike Togan, "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış", Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler, Der: Ayşegül Aydınçün; Çiğdem Balım, AKM, Ankara, 2010, s.42.

3 Zhanbota Sashka, "19.Yüzyılda Kazak Aydınların Din ve Eğitim Görüşleri ve Faaliyetleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2015, s.18.

Özellikle Sovyet dönemine ait bu politika ve uygulamalar bütün inanç grupları için yıkıcı sonuçlara neden olmuşsa da Müslüman toplulukların sosyal kurumları üzerindeki etkisinin daha trajik olduğu söylenebilir. Dini kuruluşlar açısından bir örnekle durumu göstermek gerekirse, asırlardır Türk yurdu olan Kazakistan'da, 1989 yılı istatistiklerine göre Hristiyan toplulukların kayıtlı 515 dini kuruluşuna karşılık cami ve medreseler dâhil olmak üzere Müslüman toplumun sadece 46 dini kuruluşu bulunmaktaydı.⁴

Buna rağmen Sovyet rejiminin sona ermesini müteakip dini alanda özelde Müslüman toplumda, genelde ise Hristiyan topluluklar dâhil olmak üzere bütün inanç gruplarında “yeniden canlanma”, “uyanış”, “diriliş”, “rönesans” olarak adlandırılan bir süreç başlamıştır. Müslüman toplum bağlamında meseleyi değerlendirdiğimizde, temelinde “volk İslam”ın olduğu bu uyanış sürecinin bu kadar hızlı gelişmesinin arkasında bazı önemli tarihsel ve sosyolojik olguların bulunduğu özellikle belirtmek gerekir. Bunların başında geçmişi 1000 yıl öncesine uzanan İslam aidiyetinin Kazak kimliğinin ayrılmaz ve önemli bir unsuru haline gelmiş olması; ikincisi, birinciyle bağlantılı olarak İslami esas ve kaidelerin kurumlarıyla olmasa da günlük yaşamın her alanında kuşaktan kuşağa aktararak “folklorik” düzeyde⁵ de olsa devam ettirilmiş olması; son olarak Çarlık ve Sovyet politikalarının neden olduğu ciddi tahribata rağmen Kazak kimliğinin kültürel kodları ile uyuşmaması ve en nihayetinde tepkiyle karşılanmasıdır.

Bütün bu nedenlerle, toplum düzeyinde var olan dinle yeniden buluşma zemin ve beklentisi, bağımsızlık öncesi Kazakistan Komünist Partisinin Genel Sekreterliği görevinde bulunan, bağımsız Kazakistan'ın başkanı N. Nazarbayev'in yeni devletin inşası sürecindeki politikaları ile örtüşmüş ve bu olgu din-devlet ilişkilerine yansımıştır. Bu çalışmada Kazakistan'daki Müslüman topluluklar başta olmak üzere Hristiyan ve diğer inanç gruplarının dini yapılanmalarına ilişkin bilgi verildikten sonra günümüzde Kazakistan'daki din-devlet ilişkilerinin etkilendiği iç ve dış faktörler incelenecektir.

1. Kazakistan Toplumunun Dini Yapısı ve Dini Grupların Genel Görünümü

Kazakistan'da dini yapı, anayasanın 1'inci maddesindeki “... demokratik, laik, hukuk ve sosyal devlet...” ilkesi temelinde “hiç kimsenin dini inanç ve tutumundan dolayı ayırımı tabi tutulamayacağı” ve “herkesin vicdan özgürlüğüne

4 Asset Anuarbekov, Kazakistan'da Misyonerlik Faaliyetleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008, s.8.

5 Yaşar Kalafat, “Geçmişten Günümüze Türklerde Din ve İlgili Bazı Meseleler”, 1998, http://turkoloji.cu.edu.tr/ HALKBILIM/kalafat_02.pdf, Erişim:14.2.2017.

sahip olduğu”⁶ genel hükümleri doğrultusunda hazırlanan yasal çerçeve kapsamında düzenlenmeye çalışılmış ve zaman içerisinde yapılan ek değişikliklerle revize edilmiştir. Ulusal mevzuatın yanında Kazakistan, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında başta Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) çerçevesinde ilgili uluslararası anlaşma ve protokollere de taraf olmuştur.

Bugünkü dini grupların hemen hemen tamamı Sovyet döneminden bağımsız Kazakistan’a miras kalan yapılardır. Rus Ortodoks Kilisesi (ROK) ve Sovyet dönemi Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi’nden (SADUM) 1990 yılında ayrılarak kurulan Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi Başkanlığı da (KMDB-Müftiyat) Sovyet döneminden devralınan kurumlardır. Kazakistan’da 2011 sonrası dönemde kayıtlı olarak faaliyet gösteren 18 farklı inanç grubu bulunmaktadır. Bunlardan “Semavi ve Geleneksel” olarak kabul edilen ve kurum ve kuruluşları ile faaliyette bulunan dört ana inanç grubunun genel nüfusa oranı (sayıları) şu şekildedir; Müslümanlar (%70.6), Hıristiyanlar (%26.3), Yahudiler (5281 kişi) ve Budistler (14663 kişi)⁷.

6 Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası, 30.08.1995, <http://www.parlam.kz/en/constitution>, Erişim:13.4.2018.

7 2009 Kazakistan Nüfus Sayım İstatistikleri, 06.04.2009, <http://stat.gov.kz/census/national/2009/general>, Erişim: 13.04.2018.

Tablo 1. İnanç Gruplarına Göre Kazakistan'daki Kayıtlı Dini Kuruluşlar⁸

Resmi Olarak Kayıtlı Dini Gruplar					
No	Din/İnanç	Mezhep/Cemaat/Grup	01.01.2011	25.10.2012	01.01.2018
1	İslam		2811	2229	2778
2	Hristiyanlık	Ortodoks	304	280	640
3		Piyatidesyatnikler Kilisesi	400	189	217
4		Evanjelik Baptistler	364	100	151
5		Presbiteryen Kilisesi	229	55	49
6		Katolikler	118	79	110
7		Yehova Şahitleri	70	59	53
8		Yedincigün Adventistleri	67	42	32
9		Evanjelik Lutheranlar	32	13	18
10		Metodistler	18	11	14
11		Yeni Apolistik Kilisesi	47	8	25
12		İsa Mesihin Ahirzaman Azizler Kilisesi	1	2	2
13		Mennonitler	6	1	1
14		Moon Tarikatı	0	0	1
15		Yahudilik		26	4
16	Budizm		4	2	2
17	Diğer İnançlar	Bahaililik	20	6	6
18		Krişnacılar	14	8	8
Toplam			4531	3088	4112

8 Sosyal Kalkınma Bakanlığı ile Dinler ve Kültürler Uluslararası Merkezi verilerinden yararlanılmıştır. www.qogam.gov.kz; <http://mckr.kz/en/religions-in-kazakhstan>, Erişim, 20.09.2019.

Tablo 2. Kazakistan'daki Etnik Toplulukların İnançlara Göre Dağılımı (2009)⁹

	Toplam Nüfus	İslam	Hristiyanlık	Yahudilik	Budizm	Diğerleri	İnanmayanlar	Belirtmeyenler
Toplam Nüfus	16009597	11239176	4214232	5281	14663	3688	451547	81010
Kazaklar	10096763	9928705	39172	1929	749	1612	98511	26085
Ruslar	3793764	54277	3476748	1452	730	1011	230935	28611
Özbekler	456997	452668	1794	34	28	78	1673	722
Ukraynalılar	333031	3134	302199	108	49	74	24329	3138
Uygurlar	224713	221007	1142	34	33	63	1377	1057
Tatarlar	204229	162496	20913	47	58	123	16569	4023
Almanlar	178409	2827	145556	89	66	192	24905	4774
Koreliler	100385	5256	49543	211	11446	138	28615	5176
Türkler	97015	96172	290	7	6	20	321	199
Azerbaycanlılar	85292	80864	2139	16	16	24	1586	647
Belaruslar	66476	526	59936	25	9	20	5198	762
Dunganlar	51944	51388	191	4	15	19	179	148
Kürtler	38325	37667	203	11	6	9	285	144
Tacikler	36277	35473	331	2	6	30	307	128
Polonyalılar	34057	235	30675	14	4	45	2486	598
Çeçenler	31431	29448	940	6	3	16	653	365
Kırgızlar	23274	22500	206	6	6	4	352	200
Diğer etnik gruplar	157215	54533	82254	1286	1433	210	13266	4233

⁹ 2009 Kazakistan Nüfus Sayım İstatistikleri, 06.04.2009, <http://stat.gov.kz/census/national/2009/general>, Erişim: 13.04.2018.

1.1. Müslümanlara Ait Dinî Kuruluşlar

Müslümanlara ait dinî kuruluşlar¹⁰ başta kamusal bir niteliğe sahip KMDB ve kendisine bağlı ya da kontrol ve denetimindeki Yüksek İslam Enstitüsü, cami, medrese (kolej statüsünde olanlar dâhil) ve çeşitli alanlarda dini faaliyet yürüten STK'lardan oluşmaktadır. Tablo 1'de görüleceği üzere bu kuruluşların toplam sayısı 2500 civarındadır.

1990 yılında SADUM'dan ayrılarak oluşturulan KMDB, Kazakistan Müslümanlarının temsil edildiği en üst kuruluştur. Merkezi, Astana olan kuruluşun Almatı'da da bir idari ofisi ile imamlardan oluşan 19 bölge ve şehirde temsilcisi bulunmaktadır. KMDB merkez yapılanması, idari birimler dışında helal gıda standardizasyonu, fetva, cami ve medreselerden sorumlu birimlerden oluşmaktadır. Baş müftü, 11 kişiden oluşan ulema konseyi tarafından seçilmektedir. KMDB tarafından basılıp dağıtılan İman, Rahmet Sarmalı, Grani, Kazakistan'da İslam, İslam Jane Örkeniyet¹¹ gibi yayınların yanında partner olarak kabul ettiği çok sayıda dini yayın ve bilgilendirme amaçlı kurulan internet sitesi bulunmaktadır.¹²

KMDB'nin kuruluşunu müteakip din görevlisi ihtiyacını gidermek ve kapasitesini geliştirmek üzere 1990 yılında Yüksek İslam Enstitüsü açılmıştır. Mevcut din görevlileri için hizmet içi eğitim merkezi fonksiyonu gören enstitüde bir eğitim dönemi 4 aydır. (Müftiyat, 2017) Bugüne kadar 2500'ün üzerinde mezun veren, temel İslam bilimlerinin yanında Arapça, Kazak Türkçesi ve Kazak tarihi derslerinin de verildiği enstitü, Müftiyat'a bağlı olarak faaliyet göstermektedir.

Zaman içerisinde ülkedeki 2500 civarında olan tüm cami, mescit ve medreseler doğrudan ya da dolaylı olarak KMDB denetimi altına alınmış ve buralarda çalışanların görevlendirmeleri de KMDB tarafından yapılmaya başlanmıştır. Daha önceleri belirli dini grupların ya da etnik toplulukların kontrolünde olan hemen hemen bütün mescitlerin kontrol ve denetimi KMDB tarafından yapılmakta ancak din görevlilerinin maaşları ile dini kuruluşların yapım-onarım işleri için yasal olarak devletten herhangi bir yardım alınmamaktadır. Cami ve medreseler dışında, denetimi Bilim Bakanlığı tarafından yapılan ancak Müftiyata bağlı olarak hizmet veren 13 adet kolej statüsünde medrese (kolej-medrese) bulunmaktadır. (Sosyal Kalkınma Bakanlığı, 2018) Bu medreselerden mezun olanlar, tıpkı, diğer kolej mezunları gibi

10 Kazakistan Dini Faaliyetler ve Dini Kuruluşlar kanununda geçen бірлестіктер (Kz) / объединение(Ru) sözcüğü dernek veya kuruluş anlamlarına gelmekle birlikte tanımlaması yapılmadığından kullanımda anlam karmaşasına neden olduğu görülmektedir. Açmak gerekirse, kanunda geçen kuruluş ifadesi hem düzenleyici ve denetleyici yapıları (Müftiyat, Kilise vb.) hem dini STK ve misyoner kuruluşlarını hem de cami, kilise vb. ibadet mekânlarının hepsini birlikte kapsamaktadır.

11 K.M. Borbasova ve S.U. Abjalov, "Kazakistan'da Din Eğitimi", Kazakistan ve Türkiye'de Din Devlet İlişkisi, İSAF, İstanbul, 2013, s.557.

12 Muslim.kz,qalam.kz, mubin.kz, nasihat.kz, kazislam.kz, fatua.kz, mazhap.kz bunlardan bazılarıdır.

geçiş sınavları ile üniversitelere geçebilmekte yahut mezun olduktan sonra kamu kurumları dâhil olmak üzere kendi alanlarında görev alabilmektedirler.

Yukarıda sayılan kuruluşlara ek olarak özellikle din bürokrasisi ve akademik personel yetiştirilmesinde yükseköğretim kurumlarındaki din alanında öğretim yapan bölümler ile ortaöğretimde verilen din dersi önemli bir yere sahiptir.

Yükseköğretim düzeyinde Kazakistan'da ilk ilahiyat bölümü Yüksek İslam Enstitüsü'nü saymazsak, 1991 yılında Hoca Ahmed Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi'nde açılmıştır. Ardından, 1999 yılında Al Farabi Kazak Milli Üniversitesi'nde "din çalışmaları" adı altında, 2002 yılında L.G. Avrasya Üniversitesi'nde yine "din çalışmaları" olarak¹³, 2003 yılında Nur Mubarek Mısır İslam Medeniyeti Üniversitesi'nde "ilahiyat ve din bilimleri" ve Arapça bölümleri ile, 2004 yılında Yabancı Diller ve Kariyer Üniversitesi'nde "dinler tarihi", "din çalışmaları", "din çalışmaları ve teoloji" adı altında ve son olarak Nazarbayev Üniversitesi'nde "tarih, felsefe ve din çalışmaları" ile bu alanda eğitim veren yükseköğretim kurumu sayısı altıya çıkmıştır.¹⁴ Bu altı yükseköğretim kurumu içerisinde iyi düzeyde Arapça öğretilmesinin yanı sıra El-Ezher Üniversitesi kadrosu tarafından belirlenen eğitim içeriği ve ortak diploma imkânları gibi nedenlerle Nur Mübarek Üniversitesi, alandaki popülaritesini korumaktadır. Şu ana kadar verdiği 900'e yakın mezunla Nur Mübarek Üniversitesi mezunları Kazakistan din bürokrasisi ve dini yaşamında belirleyici bir etkiye sahiptir. Öte yandan daha yeni olmasına rağmen uluslararası akademik kadrosu ve sunulan imkânlar nedeniyle Nazarbayev Üniversitesi'nin yakın gelecekte interdisipliner çalışmalarıyla alana farklı düzeyde bir etkisinin olacağı düşünülmektedir. Sayılan üniversiteler yanında yurtdışında yüksek din eğitimi almak isteyen öğrencilerin öncelikli olarak Mısır ve Türkiye'yi tercih ettikleri bilinmektedir.

Din alanındaki sıcak gündemlerden birisi de orta öğretimde din eğitimi verilip-verilmemesi ya da verilecek dersin içeriği vb. hususlar olmuştur. Ancak laik devlet yapısı ve özellikle de toplumsal yapıdaki dini çeşitlilik nedeniyle uzunca bir dönem orta düzey eğitim kurumlarında müfredata din eğitimi ile ilgili bir ders konulamamıştır. Dinî alandaki canlanma ve beraberinde ortaya çıkan bir takım "aşırılıklar" sebebiyle, 2000 tarihli "Terörizm ve Aşırılıkların Tezahürünün Önlenmesi ve Bastırılması" adlı Cumhurbaşkanlığı kararnamesini müteakip ilk kez 2004 yılında orta öğretimde "Din Araştırmalarının Temelleri" adlı ders haftada 1

13 Al Farabi ve Avrasya Üniversitesi'nde yer alan lisans ve lisansüstü din çalışmaları programları teolojik ya da ilahiyat çalışmaları değil, daha ziyade dinler tarihi, din felsefesi, dinler antropolojisi, dinler psikolojisi gibi bilim dallarından oluşmaktadır. Bkz. Department of Religious and Cultural Studies, <https://www.kaznu.kz/en/10844>, Erişim: 18.03.2019.

14 Yerke Kartabayeva ve Bakytul Soltjeva, "Teaching Religious Studies as an Academic Discipline in Higher Education Institutions of Kazakhstan", *Procedia*, 2015, pp.290-296.

saat seçmeli olarak müfredata eklenmiştir.¹⁵ 2009 yılında ise adı geçen ders yine haftada bir saat olmak üzere zorunlu hale getirilmiştir. Ancak Eğitim ve Bilim Bakanlığı bir yıllık uygulamadan sonra söz konusu derse ait ders kitabının okutulmasını, içeriğinin laikliğin anlatımı ve aşırılık yanlısı gruplarla mücadeledeki yöntem eksiklikleri nedeniyle durdurmuştur. Bakanlığın talebi üzerine, D. Kenzhetay ve G. Esim'in başında olduğu yazar grubu tarafından hazırlanan “Laiklik ve Din Araştırmalarının Temelleri” (Светскость и основы религиоведения) adlı ders kitabı yeni içeriği ile 2015-2016 eğitim döneminde belirlenen pilot okullarda test edilmiş¹⁶ ve 2016-2017 eğitim programına dâhil edilmiştir.

Son olarak din eğitimi, insani yardım, kimsesiz ve kız çocukları ile kadınlar üzerine yoğunlaşan çok sayıda STK'nın din alanında yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde faaliyet yürüttüğünü de belirtmek gerekir. Müslüman Kadınlar Birliği, Refah Hareketi ve Fatıma Birliği bu kuruluşlardan aktif olanlardan bazılarıdır.¹⁷ Sosyal Kalkınma Bakanlığı, bunlardan özellikle bölgesel ve ulusal düzeyde faaliyet yürüten 20'nin üzerinde STK ile “yıkıcı ve aşırılık yanlısı akımlara” karşı işbirliği yapmaktadır.

1.2. Hristiyanlar ve Diğer İnanç Gruplarına Ait Dinî Kuruluşlar

Kazakistan nüfusunun %26,3'üne tekabül eden Hristiyan toplulukların nüfus yoğunluk dağılımı sırasıyla Ortodokslar, Roman Katolikler ve Protestanlardan oluşmaktadır. Hristiyanlığın bozkırdaki varlığı İslamiyet öncesine uzanmakla birlikte Ortodoks inancının geçmişi daha yakın döneme özellikle de Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı istilaya başladığı 18. asrın başlarına denk gelmektedir. Hristiyan gruplar dışında Kazakistan'da resmi olarak kayıtlı kuruluşları bulunan az sayıda Yahudi ve Budist inancına sahip topluluklar da bulunmaktadır.

Kazakistan'da Ortodoks inancı yasal olarak Hanefi İslam gibi bölgenin tarihi ve kültürel geçmişindeki yeri sebebiyle din kanununda yapılan atıfla özel bir ayırımı tabi tutulan dini yapılanmalardan ikincisi olarak tanınmaktadır. Kuzey Kazakistan bölgesinde yoğunlaşmakla birlikte ülkenin her bölgesine dağılan Ortodokslara ait 600'ün üzerinde kilise, manastır ve dini kuruluş bulunmaktadır. Farklı gruplara ayrılmış olsalar da Kazakistan'daki Ortodoks kiliseleri ROK'a bağlı olarak faaliyetlerini yürütmektedirler. Kazakistan Ortodoks kilisesine ait aylık yayınlanan “Kazakistan'da Ortodoks Işığı” adlı bir dergi ile bir de gazete bulunmaktadır.¹⁸

15 İlyas Erpay ve Zikiriya Jandarbek, Training Problems of Religious Studies in Independent Kazakhstan, 12.12.2013, <https://dergipark.org.tr/en/pub/intjcsjcs/issue/8660/108021>, Erişim:22.03.2019.

16 Balgabek Mirzayev, Управления религиоведческой экспертизы Комитета по делам религий МКС РК, <http://www.niac.gov.kz/ru>, Erişim:18.4.2017.

17 Didar Shauyenov, Güney Kazakistan Kazaklarında Ölüm ile İlgili İnançlar ve Ritüeller, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2018, s.107-115.

18 Asset Anuarbekov, Age, s.33.

1992 yılında Vatikan'la başlatılan diplomatik ilişkiler ve 2001 yılında Papa'nın Kazakistan'ı ziyareti sonrasında Katolik toplumunun dini yapılanmasında hissedilir bir canlanma yaşanmıştır. 1998 yılında Orta Asya'nın ilk Katolik yükseköğretim enstitüsü Karagandı'da açılmıştır. Merkezi (Apostol İdaresi) Astana'da bulunan Katoliklere ait 5'i Grek Kilisesi olmak üzere 100'ün üzerinde dini kuruluş bulunmaktadır. Katolik kilisesine ait "Kredo" adında aylık yayınlanan bir gazete bulunmaktadır.

Kazakistan'daki misyoner gruplardan Protestanlar, 700'e yakın kuruluşla hem sayı olarak hem de faaliyet yoğunluğu olarak Hristiyan topluluklar içerisinde ilk sırada gelmektedir. Mensupları genel olarak Almanlar, Koreliler, Amerikalılar ve Batı kökenli diğer topluluklardan oluşmaktadır. Pentekostal Kilisesi, Amerikan Kore Kilisesi, Evanjelist Baptist Kilisesi, Evanjelist Presbiteryen, Metodist Kilisesi, Yedinci Gün Adeventistleri, Kazakistan'daki Protestan gruplardan önde gelenleridir.¹⁹

Sayıda az olmalarına rağmen Astana, Almatı, Pavlodar, Şimkent, Uskemen, ve Karagandı dâhil olmak üzere altı şehirde açtıkları kuruluşlarla²⁰ Yahudiler, Pazar okullarından, koşer gıda temin mekanları, kültürel eğitim programları ve uluslararası Yahudi toplumu ile sürdürülen güçlü bağlar ile kapalı bir görünüm arz etmekte ve bu yönü ile Hristiyan ve diğer inanç gruplarından farklılaşmaktadır. 2002 yılından beri Kazakistan Yahudi Kongresi tarafından çıkarılan "Shalom" adlı bir gazete bulunmaktadır.

Kazakistan'daki Budistler de 1997 yılından sonra Almatı ve Batı Kazakistan olmak üzere iki bölgede yapılanmalarını tamamlamış ve tapınaklarını açmışlardır.²¹ Diğer inanç gruplarına göre sayıları az olan Budistler, misyoner (Hristiyan) gruplara göre daha içine kapalı bir görüntü arz etmektedirler.

Özetle, bağımsızlığından günümüze Kazakistan'da özellikle Müslüman ve Hristiyan topluluklar, hem toplumsal hem de kurumsal olarak bir dini canlanma yaşamaktadır. Anayasal olarak laik bir devlet olan, bunu yasal ve kurumsal düzeyde sıkça vurgulayan Kazakistan'da yaşanan dini canlanma ve dindarlaşma²², 130

19 Asset Anuarbekov, Age, s.42-45.

20 Kazakistan'da Kayıtlı Dini Gruplar, www.qogam.gov.kz, Erişim: 14.11.2018.

21 Kazakistan'da Kayıtlı Dini Gruplar, www.religions-congress.org, Erişim: 14.11.2018.

22 1980'lerin ortalarında %20-25 civarında olan dindarlık düzeyi 2014 yılında %90'ların üzerine çıkmıştır. Bkz. Report on The Situation with Religious Freedom in the Republic of Kazakhstan, Din İşleri Ajansı, Astana, 2014, s.15-30. Dindarlaşma trendine paralel olarak dinin sosyal yaşamdaki görünürlüğü de artmaktadır. Dinin günlük yaşamda rolünün arttığını söyleyenlerin oranı %40 civarındadır. Aynı araştırmaya göre %55-70'lik katılımcı kitlesinin ise dini tutum, davranış ve ritüellerini ailece gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Bkz. E.E. Burova, Bir Fenomen ve Gerçeklik Olarak Yeni Dindarlık, http://ctc-rk.kz/wp, Erişim:12.11.2017. 2009 yılından itibaren son 3 yılda daha önce kendisini ateist olarak tanımlayanlardan inanmaya başlayanların oranında %4,5'lik bir artış olmuştur. Bkz. Zhalgas Sandybayev, Günümüzde Kazakistan'da İslam, Kastamonu Eğitim Dergisi, 2014, s.215-222. Kendisini dindar olarak tanımlayanların bir önceki yıla göre düzenli ibadet etme oranlarında %5,6 oranlarında bir artış bulunmaktadır. Bkz. A. Kosichenko, Din, Öz ve Güncel Problemler, KC Eğitim ve Bilim Bakanlığı, 2012. Başka bir araştırmada da, araştırmaya katılanların %65'i daha önceden de sağlam bir inanca sahip olduklarını son 3-5 yılda bir şey

farklı etnik topluluk, 18 farklı inanç grubu dikkate alındığında devletin uyum, diyalog ve barış ortamını tesis ve temin için çok sayıda yasal ve kurumsal düzenleme yapmasına neden olmuştur. Yukarıda kısaca bilgi verilen dört ana inanç grubu ve bunun dışında kalan 14 diğer inanç grubuna yönelik temel politikalar yeni adıyla Sosyal Kalkınma Bakanlığı tarafından belirlenmektedir. Özetle, Kazakistan, anayasa hükümlerine göre din ve siyasetin ayrıştırıldığı laik bir model görünümünde olsa da etnik ve dini yapıdaki hassas dengeler diğer taraftan tarihi mirasın tabii etkileri, devletin laiklik ve sekülerizm vurgulu kendine has bir “Kazakistan modeli” üretmesine neden olmuştur.

2. Devletin Din Politikasının Genel Çerçevesi

Kazakistan devletinin din politikası esas itibarı ile Anayasanın birinci maddesinde geçen laiklik ilkesi çerçevesinde hazırlanan Dini Faaliyetler ve Dini Kuruluşlar Kanunu (1992), Milli Eğitim Kanunu (1992), Siyasi Partiler Kanunu (1996), Aşırılığa Karşı Durma Kanunu (2005), Kazakistan Vatandaşlarının Vatanperverlik Terbiyesine İlişkin Devlet Programı (2006), Dini Aşırılıklar ve Terörizmle Mücadele Programı (2017) ile başta Ceza Hukuku ve İdare Hukuku ve ilgili diğer alanlarda yapılan değişiklikler çerçevesinde şekillenmektedir. Belirtilen yasal düzenlemeler yanında devletin, dini kurum ve kuruluşlarla ilişkilerini düzenlemek üzere kurumsal düzeyde de bir kısım yapılanmalara gidilmiştir. Bunlardan ilki 2006 yılında kurulan Din İşleri Komitesi'dir. Kazakistan'daki inanç gruplarına ait dini kuruluşların kayıt altına alınması ve bu kuruluşlarla ilişkilerin çerçevesini belirleyen adı geçen komite, yetkileri artırılarak 2011 yılında Din İşleri Ajansı'na dönüştürülmüştür. 2018 yılında ilga edilerek Din İşleri ve Sivil Toplum Bakanlığına bağlanan Din İşleri Ajansı, adı geçen bakanlığın 2018 yılında Sosyal Kalkınma Bakanlığı adı altında yeniden yapılandırılması ile birlikte adı geçen bakanlık bünyesine dâhil edilmiştir. Etnik ve dini yapıdaki çeşitliliğe azami derecede hassasiyet gösteren Kazakistan yönetimi yasal ve kurumsal düzenlemeler yanında bir kısım ulusal ve uluslararası platform ve girişimlere de öncülük etmektedir. Bunlardan, Kazakistan'ın kurucu cumhurbaşkanı N. Nazarbayev'in önerisi ile başlatılan Dünya ve Geleneksel Dinlerin Liderleri Kongresi, her üç yılda bir Kazakistan'da toplanmaktadır. Uluslararası niteliğe sahip olan söz konusu kongre, sembolik anlam ve öneminin yanında dini alanda özellikle bölgesel ve küresel gelişmelerle ilgili olarak yayımlanan kongre bildirimleri ile de dikkat çekmektedir. Bu çerçevede Sosyal Kalkınma Bakanlığı uhdesinde dini gruplarla

---

değişmediğini, %12,3'ü ise dünya görüşlerinin değiştiğini ve daha inançlı olduklarını belirtmiştir. IPH, Assessment of Religious Consciousness in the Country; Analytical Report, www.iph.kz, Erişim: 18.12.2015. Son olarak Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın yaptığı araştırmada, araştırmaya katılanların %70'i dinin yaşamlarında önemli bir yeri işgal ettiğini belirtirken %30'u önemli bir yeri işgal etmediğini belirtmiştir. E.G, Calilov, KC Dini Durum Raporu, KC Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Astana, 2014.

ilişkilerin geliştirilmesine yönelik oluşturulan diğer bir yapılanma ise Dinler ve Kültürler Uluslararası Merkezi'dir.

Yukarıda özetlenen yasal ve kurumsal düzenlemeler ve oluşumlar temelinde şekillenen Kazakistan'ın din politikalarının öne çıkan bazı hususlarını ifade etmekte fayda görülmektedir. Bunlardan ilki, sosyal yapı gereği Kazakistan yönetimi bütün etnik ve dini toplulukların Kazakistanlı ulusal kimliği altında uyum ve barış içerisinde var olmalarına büyük önem vermektedir. İkincisi, din kanununda da ifade edildiği üzere²³ İslam'ın Hanefi mezhebi ve Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine Kazakistan toplumunun manevi ve kültürel gelişimindeki tarihsel rolü nedeniyle özel bir atıf yapıldığı ve bunun hak ve özgürlükler bağlamında olmasa da uygulamada kimi zaman din-devlet ilişkilerine yansıdığı görülmektedir. Üçüncüsü, ulusal güvenlik politikaları kapsamında dini kimlik altında ortaya çıkabilecek aşırılıklara karşı ilgili bütün kurumların içerisinde olduğu bir mekanizma ile önleyici tedbirler alınmaktadır. Sonuncusu, bir önceki ile bağlantılı olarak "geleneksel İslam"²⁴ anlayışının desteklendiği ve bölge dışı akımlara karşı güçlendirilmeye çalışıldığı bilinmektedir.

3. Din-Devlet İlişkilerini Etkileyen Faktörler

1990'ların başından günümüze kadar Kazakistan'da din-devlet ilişkilerinin tarihi miras, eğitim sistemi, liderin söylem ve tutumu, etnik ve inanç yapısındaki çeşitlilik gibi iç faktörlerin yanında Kazakistan dış siyasetinde etkili olan Rusya, Çin ve bazı Batı ülkeleri, bölgesel ve küresel gelişmeler, işbirlikleri ve girişimler, Türkiye, Mısır ve Körfez ülkeleri kökenli dini akımlar ile genelde Batı ve Asya kökenli misyonerlik faaliyetleri ve diasporanın geri dönüşü (Oralmanlar) gibi dış faktörlerden etkilendiği söylenebilir.

3.1. İç Faktörler

3.1.1. Tarihi Miras

Günümüzde Kazakistan'da din-devlet ilişkilerini etkileyen iç faktörlerin başında tarihi mirası sayabiliriz. Kazakistan Müslümanlarının, Türkistan'ın diğer Türk

23 Kazakistan Cumhuriyeti Dini Faaliyetler ve Dini Kuruluşlar Kanunu, www.edilet.gov.kz, Erişim: 22.09.2018.

24 Geleneksel İslam, Kur'an ve Sünnet gibi İslam'ın ana kaynaklarına dayanan ve bu çizgide günümüze uzanan "İman-amel" birlikteliğini esas alan bir anlayış olarak tanımlanabilir. Bkz. İsmail Çalışkan, Üç İslam Anlayışı, Orta Asya'da İslam, Temsilden Fobiye, https://www.ayu.edu.tr/yayin_detay/36, Erişim: 09.03.2019. Bu anlayış, Türkistan'da Kadimcileri, Ceditçileri ve Sovyet sonrası dönemde tekrar görünür olan tasavvuf anlayışı da kapsayan bir niteliğe sahiptir. Ancak son zamanlarda Orta Asya ve Kazakistan siyasi ve akademik çevrelerinde kullanılan "geleneksel İslam" (дәстүрлі ислам) kavramının daha dar çerçevede Kazak kültür ve geleneklerine uygun olan anlamında değerlendirildiği söylenebilir.

halkları gibi İslamiyet'le tanışması bin yılı aşmaktadır. Zaman içerisinde Yesevilik ve Nakşibendilik gibi iki önemli Sûfi akım tarafından beslenen Kazak bozkırı aynı zamanda Anadolu, Balkanlar ve Asya'da tasavvufi düşüncenin yayıldığı bir merkez olmuştur. Kazak Hanlığı döneminde gerek toplum ve siyaset düzeyinde İslam, günlük yaşamdan, han seçimine, idare hukukuna (Yedi Yargı) kadar uzanan hemen her alanda etkili olmuş ve Kazak kimliğinin ana unsurlarından birisi haline gelmiştir. İslamiyet'le birlikte eski Türk dinlerinden (özellikle Kök Tengri inancından) bir kısım inanç, düşünce ve öğelerinde de muhafaza edildiği din, Kazak Türklerinde (genel olarak da Rusya ve diğer Türkistan Müslümanlarında) folklorik bir görünüme sahiptir. Rus ve Sovyet döneminde ciddi asimilasyon politikalarına maruz kalmış olsa da öz kaybolmamış ve din, gündelik yaşamda, sembolik olarak doğum, ölüm, nikâh merasimlerinde, atasözlerinde, türbelerde ve Sûfi tarikatlar üzerinden gayri resmi olarak ("paralel İslam"²⁵) gizli bir şekilde yaşanmaya devam etmiştir.

Ruslar, Kazak topraklarında hâkimiyet kurduktan sonra açtıkları Rus okulları ile Sovyet döneminde eğitim sistemine enjekte edilen propaganda teknikleri ile Kazakların aslında Müslümanlığı benimsemediği, şeklen Müslüman olmalarının ise 18. asır gibi geç bir döneme tekabül ettiği yönünde bir anlayışı yerleştirmeye çalışmışlardır. Benzer şekilde Kazakların geri kalmalarının temel nedeni olarak İslam dini gösterilmiş²⁶, modernleşmenin ve kalkınmanın Ruslaşmakla mümkün olacağı yönündeki ön kabulü bir kısım sözde aydın üzerinden yamak istemişlerdir. Sovyetler döneminde ise ateist ve seküler politikalarla dinin toplumsal ve bireysel boyutta zayıflatılması ve yok edilmesi hedeflenmiştir. Bu politikalar neticesinde oluşan ateist-seküler düşünce, bağımsızlık sonrası dönemde "elit" düzeyinde dine karşı olan bir grubun varlığının da kökenini oluşturmaktadır. Araştırmacılar, bu tür bir çevrenin ortaya çıkışında Sovyet sekülerizminin (ateizminin) yanı sıra İslam'ı kötü gösterme amacıyla bilinçli olarak Çarlık/Sovyet döneminden kalma bazı Selefî eğilimli tercüme²⁷ kitaplarının da tesiri olduğunu ifade etmektedirler.²⁸

25 "Paralel İslam" kavramı, Sovyet idaresini tanımayan ve onun kontrolünde teşkil ettirilen dini idareler bünyesinde kayıtlı bulunan dini kurum ve yapılanmalar dışındaki Müslüman yapılanması için kullanılmıştır. Sovyet idaresi tarafından zararlı görülen tasavvuf kökenli bu yapılanma, Sovyet yasaları çerçevesinde faaliyet yürüten resmi dini kurum ve kuruluşlara karşı olmadığı gibi, onların Sovyet idaresince engellenen sosyal işlevlerini tamamlar mahiyette görev icra etmiştir. Bkz. A. Bennigsen; Q. Lemerrier, Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları, Akçağ, 1998, s.15.

26 Kairat Zaton ve Tursun Gabitov, "Islam and Values of Kazakh Culture", International Journal of Social, Management, Economics and Business Engineering, 2013, pp.722-728.

27 Selefî içeriğe sahip olduğu iddia edilen eser sahiplerinden bazıları; Muhammad bin Jamil Zeno, Salih al-Suheimi, 'Abd al-Razzaq al-Badr, İbrahim al-Ruheili, El'mir Kuliev. Bkz. G.M. Yemelianova, Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan, Asian Ethnicity, 15:3, 2014, pp. 286-301

28 G.M. Yemelianova, Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan, Asian Ethnicity, 15:3, 2014, pp. 286-301.

3.1.2. Eğitim Sistemi ve Eğitim Politikaları

İklim, coğrafya ve kültürün bir sonucu olarak tarihte göçebe yaşam tarzına sahip olan Kazak Türklerinde eğitim genelde belirli merkezlerdeki sınırlı sayıdaki mektep ve medreselerde verilmiştir. Kazakların Çarlık idaresine girişini takip eden dönemlerde Kazak bozkırlarında Rus, Kazak-Rus okulları açılmaya başlamıştır. İlk Rus Okulu 1786 yılında Omsk'ta açılmış ve devamında Orenburg ve diğer yoğun yerleşim bölgelerinde artarak devam etmiştir. Bu süreçte Ruslar, bozkırda kendileri adına görev yapacak memurlar yetiştirmek üzere Kazak aristokrasisi için de yatılı özel okullar açmışlardır. Rusların, Ruslaştırma politikaları çerçevesinde bozkırda başlattıkları “modern” eğitim faaliyetleri karşısında 19. asrın sonlarına doğru Ceditçi hareketin Kazak temsilcileri de yeni usulde eğitim (okullaşma) çalışmalarını başlatmışlardır. Bolşevik devrimi öncesinde bozkır dâhil olmak üzere Türkistan Genel Valiliği sınırları içerisinde açılan 100 civarında Rus okuluna karşı 7290 mektep bulunduğu bilinmektedir.²⁹

Altyapısı Çarlık döneminde atılan Rus eğitim kurumları SSCB döneminde Marksist-Leninist ideolojinin aşılandığı kurumların öncülüğünü yapmıştır. Toplumun bütün kesimlerini içine alacak şekilde farklı düzeylerde yeniden tasarlanan Sovyet dönemi eğitim kurumlarının en temel karakteri Çarlık döneminden devralınan eğitim sisteminde mevcut olan tüm dini unsurların çıkarılması yani sekülerleştirilmesi olmuştur. Zaman içerisinde eğitimin yanında dil, tarih ve kültürel alanlarda geliştirilen politikalarla zihinsel düzeyde de bir asimilasyon hedeflenmiştir.

Önceleri eğitimin esas itibari ile Rusça yapıldığı bu eğitim kurumlarında 1930'lardan sonra Kazak Türkçesi ve diğer etnik topluluklara ait diller de kullanılmaya başlanmıştır. 1928 yılından sonra eğitimde 10 yıllık bir Latin alfabesine geçiş denemesi sonrasında Kazak eğitim sistemi 1940'lardan bağımsızlığa kadar Kiril alfabesinde Rusça olarak devam etmiştir. Rusçanın temel eğitim dili olması nedeniyle Kazak dili, bilimde, hukukta, sanat ve edebiyatta gelişmemiştir.³⁰

Bağımsız Kazakistan, ulus inşa sürecinde merkezine milli tarih yazım ve öğretimini koyduğu eğitim politikalarına birinci derece önem vermiştir. Laik sistem ve seküler ilkeler doğrultusunda eğitim sisteminin Bologna sürecine entegre edilmesi hedeflenmiş bu kapsamda 5'er yıllık kalkınma programları hazırlanmış önemli yatırımlar yapılmıştır. Bir taraftan modern altyapı ile donatılan Nazarbayev

29 Alau Adilbayev, Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri, Bilig, Güz/23, Ankara, 2002, s-76-82.

30 Sovyet döneminde Kazakça vd. anadillerde eğitim veren okullar bulunsa da eğitim materyali ve yeterli düzeyde eğitici olmaması ve mezuniyet sonrası kariyer ve iş imkânlarının kısıtlı olması gibi nedenlerle tercih edilme oranı düşük kalmıştır.

Entelektüel Okulları-NIS (Nazarbayev Intellectual Schools) modelinin tüm ülke sathına yayılması sağlanırken bir yanda da Kazakça, Rusça ve İngilizceden oluşan üç dilli bir eğitim geliştirilmeye çalışılmaktadır. Temel eğitimin okul öncesi (5 yıl), ilköğretim (4 yıl), orta öğretim (5+2 yıl) şeklinde yapılandırıldığı Kazakistan orta öğretimi OECD standartlarına yaklaşmaktadır.³¹ Fiziki ve akademik kapasitenin geliştirildiği 124³² yükseköğretim kurumunda da benzer bir reform sürecinin yaşandığını belirtmek gerekir.

Yukarıda tarihi ve mevcut durumu kısaca gösterilmeye çalışılan Kazakistan eğitim sistemi üzerindeki Sovyet dönemi etkisinin bağımsızlık sonrası dönemde de izlerini görmek mümkündür. Bir örnek vermek gerekirse, Kazakistan'da 2000'li yıllara kadar bazı ders ve tarih kitaplarında "Alaş Orda Hareketi"nin Sovyet bakışı ile aktarılmaya devam ettiği bilinmektedir.

Çalışmamız açısından Sovyetlerin eğitim alanındaki en öne çıkan mirası, eğitimin hem içerik hem de görünüm olarak sekülerleştirilmiş olmasıdır. Yani Kazakistan, laik bir eğitim sistemi devralmış ve yasal ve kurumsal düzenlemelerini onun üzerine inşa etmiştir. Mevcut durumda Kazakistan devlet okullarında herhangi bir dine yönelik eğitim verilememektedir. 2016 yılından itibaren 9. sınıfta haftada 1 saat zorunlu olarak verilen "Laiklik ve Din Araştırmalarının Temelleri" adlı ders esas olarak laiklik ve laik devlet yanında İslam, Hristiyanlık, Yahudilik ve Budizm hakkında verilen özet bilgilerden oluşmaktadır. Asıl din eğitimi, dini kuruluşların uhdesine bırakılmıştır. Müslümanlar açısından camiler, Kur'an kursları (hafızlık kursları dâhil), medreseler ve KMDB'ye bağlı Yüksek İslam Enstitüsü bu kapsamda değerlendirebileceğimiz yapılardır. Yükseköğretim düzeyinde ise Eğitim ve Bilim Bakanlığınca 1996 yılında çıkarılan kararname gereği yüksek din eğitimi yalnızca Bakanlıkça belirlenen üniversitelerin İlahiyat, Teoloji, Dintanu³³, Felsefe vb. fakülte ya da alt bölümlerinde verilebilmektedir.

Mevcut durumda eğitim sisteminin laik yapısını gösteren yasal düzenlemeler ve ilgili maddeleri şu şekildedir;

Din-devlet ilişkilerinin esaslarını belirleyen anayasanın³⁴ 1'inci maddesinde, Kazakistan Cumhuriyeti, bireyin hayatının, hak ve özgürlüklerinin en yüce değerleri olduğu temelinde kendisini demokratik, laik, hukuk ve sosyal devlet oldu-

31 OECD, Country Note On Transitions Kazakhstan 2016, <https://www.oecd.org/countries/kazakhstan/SS5-country-background-report-kazakhstan.pdf>, Erişim: 09.12.2017.

32 Kazakistan Eğitim İstatistik Verileri, <http://stat.gov.kz/>, Erişim: 20.09.2019.

33 Din bilgisi ya da dinler tarihi olarak Türkçe'ye çevirebileceğimiz Dintanu (Дінтану/ Дінтану негіздері) dersi Kazakistan'da orta öğretim 9.sınıf ve yükseköğretim kurumlarının ilgili fakültelerinde müfredatta bulunan bir derstir. Daha önce seçmeli olan ders, 2009 yılından sonra haftada bir saat zorunlu hale getirilmiş, 2015-2016 eğitim döneminden itibaren ise dersin adı "laiklik ve din araştırmalarının temelleri" olarak değiştirilmiştir.

34 Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası, <http://www.parlam.kz/en/constitution>, Erişim: 11.18.2018.

ğu; 2'inci maddesinde, Kazakistan toplumunun siyasi ve ideolojik çeşitliliğinin tanındığını ancak kamu adına faaliyet yürüten derneklerin devletin yapı ve işleyişine müdahalesine izin verilemeyeceği ve anayasal düzene, devletin bütünlüğüne, güvenliğine saldırı ile din, ırk, etnik köken ve toplumsal kurum ve unsurlara hakaretin yasaklandığı, maddenin devamında, yabancı dini kurum ve kuruluşların her türlü iş ve işlemlerinin anayasaya uygun şekilde gerçekleştirme zorunluluğu bulunduğu; 14'üncü maddesinde, “dine karşı tutuma” yönelik ayrımcılık yapılamayacağı; 19'uncu maddesinde, herkesin etnik, siyasi ve dini görüşünü belirleme, gösterme ya da göstermeme hakkına sahip olduğu; 20'inci maddesinde, herkesin vicdan özgürlüğü hakkına sahip olduğu; 39'uncu maddesinde, etnik topluluklar ve inanç grupları arası uyumu zedeleyecek her türlü eylemin yasaklandığı hüküm altına alınmıştır.

Bu hükümler çerçevesinde hazırlanan Milli Eğitim Kanununun³⁵ 3'üncü maddesinde, laik eğitim sisteminin benimsendiği; 26'ıncı maddesinde, dini kuruluşlardaki eğitime katılabilmek için en az orta öğretim düzeyinde eğitim alıyor olmak gerektiği; 28'inci maddesinde, eğitim kurumlarında hiç kimsenin etnisite, ırk, din ve sosyal aidiyet üzerinden propaganda yapamayacağı; 51'inci maddesinde, öğretmenlerin (pedagogların) herhangi bir siyasi partinin ya da dinin propagandasını ve tanıtımını yapamayacağı hususları yer almaktadır.

Anayasa hükümleri doğrultusunda 1992 yılında çıkarılan ve 2011 yılında revize edilen Dini Faaliyetler ve Dini Kuruluşlar Kanunu, din-devlet-toplum ilişkilerinin temel çerçevesini belirleyen ana düzenlemedir. Kanunun³⁶ girişinde demokratik ve laik bir devlet olarak Kazakistan'da herkesin vicdan özgürlüğüne, sahip olunan dini inanç fark etmeksizin herkesin eşit haklara sahip olduğu, toplumun manevi ve kültürel gelişiminde Hanefi İslam ve Ortodoks Hristiyanlığın (Pravoslav) tarihi rolünün tanındığı bununla birlikte diğer dinlere karşı da saygının esas olduğu; 3'üncü maddesinde, devletin dini ve dini kuruluşlardan ayrılığı; hiçbir dinin devlet dini olarak (ya da zorunlu) kabul edilemeyeceği; dini kuruluşlar dışında eğitim ve öğretim sisteminin din ve dini kuruluşların etkisinden ayrı yürütüldüğü ve laik olduğu; herkesin istediği inancı seçmekte, yaymakta, o inanca ait toplantı ve faaliyetlere katılmakta ve misyonerlik faaliyetleri ile meşgul olmakta özgür olduğu; yasaya göre kayıtlı olmayan hiçbir dini kuruluşun Kazakistan'da dini faaliyet, merasim ve din eğitiminde bulunamayacağı; kamu kurumlarında dini inançlar ve düşünceler doğrultusunda karar almanın ya da uygulamanın yasak olduğu ve ebeveynlerinden birisinin ya da birlikte ikisinin rızası olmadan reşit olmayan bir çocuğun dini kuruluşların faaliyetlerine

35 Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu, http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z070000319_, Erişim: 21.9.2018.

36 Kazakistan Cumhuriyeti Dini Faaliyetler ve Dini Kuruluşlar Kanunu, www.edilet.gov.kz, Erişim: 21.9.2018.

katılamayacağı, dini içerikli yayın ve eserlerin onaylanması, dağıtım ve satışının ancak yetkili kurumun (Sosyal Kalkınma Bakanlığı) iznine istinaden belirlenen yerlerde yapılabileceği belirtilmektedir.

Anayasa ve din yasası kapsamında kurulan dini kuruluşlar uhdesinde verilen eğitim ve yüksek din öğretimi dışında, okul öncesinden yükseköğretimin bütün kademelerine kadar eğitim sistemi laiklik ilkesi temelinde yapılandırılmıştır.

3.1.3. Sosyal Yapıdaki Etnik ve Dinî Çeşitlilik

2009 sayımına göre Kazakistan'da 125, diğer bazı resmi kayıtlarda ise 130³⁷ civarında farklı etnik grup olduğu bilgisi bulunmaktadır. Nüfusun %95.6'sı Kazaklar (%63.1), Ruslar (23.7), Özbekler (%2.9), Ukraynalılar (%2.1), Uygurlar (%1.4), Tatarlar (%1.3), Almanlar (%1.1) oluşturmaktadır. Kalan %4.4'lük oran ise Koreliler, Türkler, Azerbaycanlılar, Belaruslar, Dunganlar, Kürtler, Tacikler, Polonyalılar, Çeçenler, Kırgızlar ve diğer etnik gruplardan oluşmaktadır.³⁸

Genel nüfus içerisinde %72 oranındaki Kazakistan Müslüman toplumunun Türk ve Kafkas kökenli etnik gruplardan oluştuğu, çoğu Slav, Uzak Asyalı ve Avrupalı etnik toplulukların ise Hristiyan nüfusu oluşturduğu, Tablo-2'de görülmektedir. Bu dini yapı içerisinde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında geçmişten günümüze büyük çaplı olmasa da sınırlı düzeylerde geçişler olduğu bilinmektedir.

Yukarıda verilen etnik ve dini dağılım oranları, yasama sürecinden başlayarak devletin din politikalarında laiklik temelinde dikkate alması gereken bazı zorluk ve zorunlulukları beraberinde getirmiştir. Bunların en başında Kazak kimliğinin temel unsurlarından birisi olan İslam'a karşı nasıl bir tutum geliştirileceği, ikincisi İslam'la birlikte yasal ayrıcalıklı bir konumda tutulan Ortodoks Hristiyanlık dâhil olmak üzere devletin onlarca³⁹ farklı din ve inanç grubu ile ilişkileri nasıl düzenleyeceği ve kendi aralarındaki uyum ve barışı nasıl tesis edeceği gibi hususlar gelmekteydi. Örnek vermek gerekirse Kazakistan'ın %72'sini teşkil eden Müslümanlarla %0.1'lik bir oranı teşkil eden Budistler arasında nasıl bir tutum sergileneceği ve son olarak bu dini gruplara ait misyonerlik faaliyetlerini nasıl kontrol edileceği meseleleri önem arz etmektedir.

Bu doğrultuda aşağıda detaylı olarak verildiği üzere kısa süre içerisinde temel yasal zemin oluşturularak ihtiyaç duyulan kurumsallaşma başlatılmıştır. Anayasa'da 1993, 1995, 2007 ve 2011 yılında yapılan düzenlemelerin hepsinde devletin

37 Kazakistan Cumhurbaşkanlığı (www.akorda.kz) ve Dışişleri Bakanlığının (www.mfa.gov.kz) resmi internet sayfalarında Kazakistan'daki etnik grup sayısı 130 ve daha fazla olarak ifade edilmektedir.

38 Kazakistan 2009 Nüfus Sayım İstatistikleri, <http://stat.gov.kz/faces/mobileHomePage?>, Erişim: 04.09.2017.

39 2011 yılı öncesinde resmen kayıtlı inanç grubu sayısı 40'ın üzerindeydi. Bkz. Report on the Situation with Religious Freedom in the Republic of Kazakhstan, s.8.

Kazakistan'daki bütün etnik grupların mili kültür ve geleneklerinin geliştirilmesine bağlılığı ifade edilmiştir. Öte yandan, 1995 yılında farklı etnik ve dini grupların temsil edildiği KHA kurulmuş, ülke genelinde Mili Kültür Merkezleri⁴⁰ adı altında yapılanması sağlanmış ve ilerleyen dönemlerde Anayasada yapılan değişikliklerle (2007) KHA'ya Parlamento'nun alt kanadında 9 kişilik milletvekili kotası tanınmıştır.⁴¹

Burada vurgulanması gereken diğer önemli bir girişim ise Kazakistan'ın öncülüğünde ve ev sahipliğinde 2003 yılından itibaren düzenli olarak gerçekleştirilen Dünya ve Geleneksel Dinler Liderleri Kongresi'dir. Bu girişimin altında Kazakistan'ın etnik ve dini yapısındaki çoğulculuğun yattığında şüphe bulunmamaktadır. Bu girişimin, aynı zamanda Medeniyetler çatışması tezine bir cevap niteliğinde olduğunu da vurgulamak gerekir. Kazakistan'ın ev sahipliği yaptığı İslam, Hristiyanlık, Yahudilik ve Budizm'in temsil edildiği uluslararası kongrelerin 6'ncısı 2018 yılında yapılmıştır. Yapılan kongrelerin ardından yayınlanan deklarasyon metninde, dünya gündemindeki dini meselelere ilişkin kanaatlerin yanı sıra Kazakistan'ın çoğulcu etnik ve din politikasından duyulan memnuniyet, dinler arası barış ve diyalogun devam ettirilmesi yönünde gereken adımların atılması için ilgili aktörlere temennilerde bulunulduğu ve genel mesajların verildiği kongreler, Kazakistan için sembolik olarak önem arz etmektedir.⁴²

3.1.4. Liderin Söylem ve Tutumu

Kurucu devlet başkanı olarak 1991 yılından itibaren⁴³ cumhurbaşkanlığı görevini yürüten N. Nazarbayev, siyasi otoritesi yanında etnik ve dini yapısı itibari ile oldukça hassas olan Kazakistan sosyal yapısının istikrarının temininde hem de bölgesel ve küresel düzeyde denge politikası ile Orta Asya ve Türk dünyasında önemli bir figür haline gelmiştir. Bu nedenle onun tutumu yanında söylemleri de din-devlet ilişkilerinde önemli değerlendirilmektedir.

Bir mülakatta isminin kim tarafından konulduğu sorusuna N. Nazarbayev'in verdiği cevap ve devamında eklediği hususlar, onun köken olarak hem geleneksel hem de dindar bir aileden geldiğini göstermesi açısından önemlidir. N. Nazarbayev, isim koyma öncesinde ailesinin mollalarla istişare ettiğini belirterek "...

40 KHA ve bağlı kültür merkezleri aracılığı ile etnik toplulukların kendi kültür ve geleneklerini yaşatması, önemli günlerinin kutlanması ve aynı zamanda barış ve uyum içerisinde birlikte yaşayabilme kültürünün geliştirilmesi için önemli bir kurum olarak görülmektedir. Bu nedenle KHA'nın Başkanlığını sembolik de olsa devlet başkanı N. Nazarbayev üstlenmiştir. Bkz. Assembly of People of Kazakhstan, <https://assembly.kz/en>, Erişim: 17.10.2017.

41 Assembly of People of Kazakhstan, <https://assembly.kz/en>, Erişim: 17.10.2017.

42 Congress of Leaders of World and Traditional Religions, www.religions-congress.org, Erişim:16.6.2018.

43 N. Nazarbayev, 19 Mart 2019 tarihinde kendi isteği ile Cumhurbaşkanlığı görevinden istifa etmiştir. 9 Haziran 2019 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, Kasım Comart Tokayev, Kazakistan'ın ikinci Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.

Kanaatimce bu ismi ninem Kur'an'dan esinlenerek koymuş. Çünkü ninem namazlı, niyazlı çok dindar ve İslami değerlere çok düşkün biriydi..." Bu mülakatı Nazarbayev'in Özel Kalem Müdürlüğünü yaparken yazdığı N. Nazarbayev'i anlattığı "Önder" adlı hatıra kitabından aktaran Mahmut B. Kasımbekov, aynı kitapta Nazarbayev'in "...her Kazak bir şekilde Tanrısına tapıyor. Bizim beldemizde İnsanlar Karasay Batır'ın ruhunu şefaataçı ederek Allah'a dua ederlerdi..."⁴⁴ ifadesinde de yine Nazarbayev'in yetiştiği çevredeki dini hayata dair bilgi vermektedir.

Geldiği çevrenin kültürel karakteristiğini taşıyan Nazarbayev'in kişilik özellikleri Sovyet döneminde Komünist Partisindeki idareci iken de değişmemiş, bu husus 1986 Aralık olaylarında (Jeltoksan) Kazakların Moskova'ya karşı başkaldırısında bariz bir şekilde görülmüştür.

Bağımsız Kazakistan'ın kurucu Başkanı olarak, ilk icraatlarından birisi Müslümanların dini idaresi olan Müftiyat'ın bağımsız bir şekilde yapılandırılması olmuştur. Kısa bir süre içerisinde İslam dünyası ile ilişkileri geliştirmeye çalışan N. Nazarbayev, ilk olarak, 1991 yılında, Türkiye tarafından finanse edilen Türkistan'da Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Üniversitesi'nin açılmasına, ardından 1993 yılında da Mısır tarafından finanse edilen Nur Mübarek Mısır İslam Medeniyeti Üniversitesi'nin kuruluşuna izin vermiş ve devam eden süreçte Körfez kökenli din alanında eğitim veren diğer bir kısım kuruluşların açılışını onaylamıştır. 1995 yılında ise Kazakistan'ın İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olması kararını almıştır.

1994 yılında hacca giden Nazarbayev'in, Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin onarılması ve ülke genelinde çok sayıda caminin yapılmasında şahsi ve yerel düzeyde gerekli kaynakların oluşturulmasında açık desteğinin olduğu bilinmektedir.⁴⁵

1996 yılında yaptığı bir konuşmasında Nazarbayev'in "İslam dinini, Kazak halkının etnik kimliğini oluşturan bir unsur" olarak ifade etmesi ve devamında "İslam, bizim her şeyimizdir. Politikalar değişir ama din değişmez"⁴⁶ şeklindeki görüşlerini bazen kamuoyu önünde bazen de özel mülakatlarda devam ettirdiği bilinmektedir. 2004 yılında, devlet idaresinin merkezi olan Ak Orda Sarayının açılışı da Nazarbayev'in talebi doğrultusunda Aksakalların Kur'an tilaveti eşliğinde gerçekleşmiştir.

Bunlara ek olarak Nazarbayev'in din (İslam) hakkındaki görüşlerini, kendisi tarafından yazılan ya da mülakatlar aracılığı ile görüşlerini ifade ettiği yayınlar ve yine kendisine ait olan her yıl yaptığı "Ulusa Sesleniş" konuşmalarındaki alıntılar üzerinden göstermeye çalışacağız.

44 Mahmut Kasımbekov, Önder, İrmak, İstanbul, 2012, s.38.

45 GM. Yemelianova, Age, s.1-31.

46 Raşid Tacibayev, "Kazakistan Cumhuriyetinde İslam Dinine Yönelik Devlet Politikası", Orta Asya'da İslam-Temsilden Fobiye Cilt: 3, Der: M.S. Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012, s.1737-1745.

Kitap ve mülakatlardan alıntılar;

“...İslam’ın rolü Kazaklar için önemlidir. Özellikle bu büyük ve insancıl dinin rolü ile anlamı uzun yıllar boyunca tahrip edildikten sonra İslam’ı anlamak, Ulusal bilincimizin önemli bir niteliği haline gelmektedir.” “ İslam’ın derin tarihi köklere sahip olduğu bir ülkenin ulusal kalkınma sürecinde bunun oynadığı devasa rolün eksik değerlendirilmesine izin verilemez...”⁴⁷

...Şüphesiz kültürel mirasın önemli öğelerinden biri olarak dinin yeniden canlandırılması Kazakistan halkının manevi dirilişinde önemli bir itici güç olmuştur...⁴⁸

...Kazakistan büyük İslam kültürünün bir parçasıdır. Kazaklar yüzyıllardır İslam’a inanmaktadır. Ateizm geçen yüzyıl boyunca halkın inancını kırmaya çalışmıştır. Ancak İslam’ın gücü ve eski kuşakların manevi sağlamlığı sayesinde bu girişimler boşa çıkmıştır...⁴⁹

...Bağımsızlık sonrası halkın manevi kaynaklarına geri dönme isteği tamamen doğaldır. Bu dini canlanış devlet tarafından desteklenmiştir...⁵⁰

...Kazaklar Kur’an hükümleri çerçevesinde İslam öncesi gelenekleri ile İslam’ı eş zamanlı olarak yaşamaktadırlar. Yani Atalar mirası terk edilmemiştir...⁵¹

...İslam’ın sahip olduğu uygarlık potansiyeli onun herkes tarafından kabul edilmesine neden olmaktadır. Kazakistan İslam’ın dünyaya yayıldığı uç (uç ?) noktalardan kuzey doğu sınırlarından biridir. “Sovyetler sonrası insanlar kendi dinlerine kavuştular...”⁵²

...Atalarımın ruhu, ervah, bu işte bana sürekli yardım ediyor. Dini duygularım ve atalarımın olan inancım benim can damarım. Ervahın, halkıma yardım ettiğini biliyorum bana da yardım edeceğine inanıyorum...⁵³

...Bir Kazağın yaşamının tüm maddi manevi yönleri tüm hayatı yedi ata ilkesi üzerine kurulu çok yönlü kabile içi ilişkiler tarafından düzenlenmektedir. Hatta onlara karşı sorumluluk hissetme hayatı

47 N. Nazarbayev, Tarihın Akışında, Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, 2012, s.152.

48 N. Nazarbayev, Kritik On Yıl, Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, 2012, s.77.

49 N. Nazarbayev, Age, 2012, s.75.

50 N. Nazarbayev, Age, 2012, s.75.

51 N. Nazarbayev, Age, 2012, s.76.

52 N. Nazarbayev, Yüzyılların Kavşağında, Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, 2012, s.179.

53 N. Nazarbayev, Tarihın Akışında, s.37.

tanzim ederken önemli. Tabular da bu ilkede yatmaktadır... Yine bu yedi ata prensibi doğrultusunda Kazaklar yedi kuşağa kadar akrabaları ile nikâh kıymazlar...⁵⁴

...Orta Asya'da İslam'ın gericilikle anılması çok yanlış...⁵⁵

Bizi tehdit eden tek şey kendi dini bilgilerimizin yeterince yüksek seviyede olmamasıdır. Şüphesiz bu devletin işi değildir. Dini fanatizm, kural olarak inancın fazla olmasından değil, gerçek dini kültürün yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır...⁵⁶

...Din dışında ulusal kimlik oluşturmada diğer bir unsur ise ırktır. Ancak Kazakistan topraklarında asırlardır mevcut bulunan sosyo-kültürel yapı bunu mümkün kılmamaktadır. Yani ırk temelli bir birlik oluşturmak mümkün değil, bunun yerine önerilecek model sivil ve politik birlik olabilir...⁵⁷

...Tüm Kazak tarihi özellikle de halkın dini, (Sovyet döneminde) tarihi yok edici bir eleştiriye maruz kalmıştır. Totalitarizm, İslami kültürü yok saydığı için Kazaklar, cahil bir halk olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte Kazakların büyük çoğunluğu Peygamberin dilini biliyorlardı ve kelimenin tam anlamı ile eğitilmiş insanlardı...⁵⁸

...Din ülkenin toplumsal ve siyasi arenasında herkesi birleştiren ruhani bir fikir olarak ortaya çıkar ve zorunlu dönemelerde halkın dayanmasını ve ayakta kalmasını sağlar...⁵⁹

...1920'li yılların ortalarına kadar Orta Asya'daki kimlik din, bölge ve boy aidiyeti üzerine oturmuştu.⁶⁰ Sovyetler bu dinamiği kökünden değiştirdi...

...Kazakistan'da İslam, geleneklerin yeniden canlandırılması ile yeniden doğmaktadır...⁶¹

...Din alanında devlet desteğine ihtiyaç var, hiçbir dine öncelik tanınmamalı...⁶²

54 N. Nazarbayev, Tarih Akışı, s.39.

55 N. Nazarbayev, Tarih Akışı, s.154.

56 N. Nazarbayev, Tarih Akışı, s.154.

57 N. Nazarbayev, Age, s.156.

58 N. Nazarbayev, Age, s.193.

59 N. Nazarbayev, Age, s.193.

60 N. Nazarbayev, Age, s.213.

61 N. Nazarbayev, Kritik On Yıl, s.70.

62 N. Nazarbayev, Age, s.77.

Ulusa Sesleniş Konuşmalarından Alıntılar;

“...Doğal olarak yaşadığımız toplum içerisinde bazı etnik ve dini gruplara özel bir ayrıcalık verildiğini söylemek mümkün değildir. Birliğin sürdürülmesi esastır...”⁶³

...dini ekstremizme karşı gerekli önlemler artırılacaktır...⁶⁴

...Kazakistan, dini, etnik ve siyasi ekstremizmi reddeder...⁶⁵

...Her ne kadar kültürümüzde olmasa da ekstremizmi hafife almamalıyız...⁶⁶

...Kimlik inşa sürecinde siyasi, dini ve milliyetçi ekstremizme yer verilemez...⁶⁷

...siyasi ekstremizm, siyasi partilerin etnik ve dini etkilerden arındırılması ve şeffaflığı sağlanmalı...⁶⁸

...Kazakistan, tam bir dini özgürlüğe sahiptir. Devletimiz, çok istekli bir şekilde inançların eşit bir şekilde uyum içerisinde bir arada olmasına çalışmaktadır...dini ekstremizme hiçbir şekilde tolerans tanınmayacaktır...⁶⁹

...Kazakistan'da bütün dinlerin eşit ve uyum içerisinde bir arada olmasını garanti ediyoruz. Bir yandan modern laik bir devlet oluştururken aynı zamanda İslam'ın en iyi gelenekleri ile diğer dünya geleneksel dinlerini besleyeceğiz”...Biz, dini ekstremizmin yayılmasının önüne çok sağlam bir set koymalıyız...⁷⁰

...Dini ekstremizm dâhil, ekstremizmin her türüsüne karşı tedbirler geliştirilecek...⁷¹

...Kazakistan, uluslararası koalisyonun bir parçası olarak, uluslararası terörizm ve dini ekstremizme karşı mücadelenin yanında olacak...⁷²

63 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 1997, www.akorda.kz, Erişim: 09.07.2017.

64 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 1999, www.akorda.kz, Erişim: 09.07.2017.

65 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 1999, www.akorda.kz, Erişim: 09.07.2017.

66 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2000, www.akorda.kz, Erişim: 09.07.2017.

67 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2002, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.

68 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2002, www.akorda.kz, Erişim: 09.07.2017.

69 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2005, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.

70 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2006, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.

71 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2007, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.

72 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2008, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.

...Bu sene, Kazakistan, İslam Konferansı Örgütü'nün dönem başkanlığını yapacak. Biz, Batı ile İslam dünyası arasındaki diyalogun geliştirilmesi için bir dizi girişim başlatacağız.⁷³

...Biz, Müslüman Ümmetinin bir parçası olmaktan gurur duyuyoruz. Bununla birlikte laik bir devlet olduğumuzu ve seküler geleneklere sahip olduğumuzu unutmamız gerek. Ülkemizin kültürel norm ve gelenekleri ile uyumlu bir dini vicdan oluşturmalıyız. Ve iyi davranış modelini kullanmalıyız. Beyan ettiğim bu strateji ile insanımızı, orta çağlarda değil, 21 yüzyıl dünyasına hazırlayacak...”, "... Kazakistan kendi öz kültürüne sahip bir ülkedir, kadınlarımız araç kullanma, kariyer yapma vb. imkanlardan uzak tutulamaz ya da Kazakistan şu ana kadar giyilmemiş geleneksel elbiseler giymeye zorlanamaz”, ...Bizim barışçıl toplumumuzun mentalite ve psikolojisine aykırı olan kör fanatizm Kazakistan'da var olan Hanefi inancına aykırıdır... Ekstremizmle savaş, cadı avına ya da dinle savaş aracı olarak kullanılmamalıdır...⁷⁴

...Kazakistan devletinin sahip olduğu laik karakter, Kazakistan'ın başarılı gelişimi için önemlidir...⁷⁵

...İnternet ve sosyal medya dâhil olmak üzere dini ekstremist içerikli propagandayı önlemek kritik önemde. Her türlü radikal gösteriye karşı, özellikle de din alanında, sıfır tolerans gösterecek şekilde toplumu bilinçlendirmek lazım. Sivil toplum örgütleri ve dini kuruluşlar da bu çabanın içerisinde olmalı. Bu kapsamda 2017-2020 Dini Ekstremizm ve Terörizmle Mücadele Devlet Programı da bu sürece katkı sağlayacaktır...⁷⁶

Bu söylemlerin alıntılandığı ilk kaynaklar, kendi kaleminden kendi görüşlerini ya da ilk dereceden tanıkların hatıratına dayanmaktadır. Bunlar kamuoyuna açık olan görüşleri olsa da ikinci sırada verdiğimiz, ulusa sesleniş konuşmaları, söylemlerine göre kişisel, samimi ve dolayısı ile aktardığımız hususlarla ilgili iç dünyasını aktarması açısından daha açık görüşlerini içermektedir. Ulusa sesleniş konuşmaları ise canlı olarak açık gerçekleşen, 130 farklı etnik grup ve 18 farklı inanç grubuna mensup Kazakistan toplumunu tamamını kapsayıcı bir nitelikte olması zaruretinden hem resmi hem de tarafsız olması gerektiğinden kişisel olarak değil, çok kültürlü bir toplumun liderinin görüşlerini yansıtmaktadır.

73 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2011, www.akorda.kz, Erişim: 16.07.2017.

74 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması (2050 Strategy), 2012, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.

75 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması (2050 Strategy), 2012, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.

76 N. Nazarbayev, Ulusa Sesleniş Konuşması, 2017, www.akorda.kz, Erişim: 02.6.2018.

N. Nazarbayev'in samimi bir şekilde iç dünyasını yansıttığını düşündüğümüz bizatihi kendisi ya da başkalarının onun hakkında yazmış olduğu yayınlardaki söylemlerini analiz ettiğimiz zaman;

- Kazakların Müslüman olmasında İslam'ın sahip olduğu medeniyet birikim ve potansiyelinin vurgulandığı,
- İslam'ın Kazak kimliğinin oluşumu ve muhafazasındaki etki ve önemine vurgunun sıkça yapıldığı, modern Kazakistan'ın inşa sürecinde de bunu kimsenin göz ardı etmemesi gerektiği,
- İslam'ın gericilikle anılmasının çok yanlış olduğunu ve Kazakistan içerisinde bir kısım çevrelerin bu minvaldeki görüşlerinden rahatsızlık duyulduğu,
- Köktencilğin batı kökenli olduğu ve İslam'la hiçbir ilişkisinin olamayacağı,
- Din alanındaki en büyük sorunun, fanatizm, radikallik, aşırılık vb. sorunlar da dâhil olmak üzere cehaletten kaynaklandığı,
- Dinin, sosyal ve siyasal olarak birleştiren bir etkiye sahip olduğu, toplumun zor dönemlerde onunla ayakta kaldığı,
- Kazakların Rus ve Sovyet asimilasyon politikaları karşısında varlığını korumasının İslam sayesinde olduğu,
- Bağımsızlık sonrası toplumun manevi kaynağına (İslam'a) geri dönme isteğinin gayet tabii olduğu,
- İslam ile Kazak kültür ve gelenekleri arasında doğrudan ve sıkı bir bağ olduğu, yönündeki görüşleri, onun kişisel olarak gelenek yanlısı ve muhafazakar yönünü göstermektedir.

1997 yılından günümüze kadar her yıl yaptığı Ulusa Sesleniş konuşmalarını din ve ilgili alanlar bağlamında analiz ettiğimiz zaman;

- Bütün konuşmalarında esas vurgunun, laik ve seküler devlet ilkeleri gereği Hanefi İslam ve Ortodoks Hristiyanlığın tarihi ve kültürel geçmişinden kaynaklanan ayrıcalıklı duruma, etnik topluluk ve dini gruplara yönelik devletin eşit ve tarafsız yaklaşımı ile bunlar arasındaki uyum ve tolerans üzerine olduğu,
- Bunun yanında özellikle 1990'ların sonundan itibaren aşırılık, fanatizm ve köktencilğin sakıncaları ve bu zararlı gruplara yönelik atılması gereken adımlara odaklanıldığı,

- Dini, toplumdaki genel kanaatle örtüşür bir şekilde, Kazak kültür⁷⁷ ve gelenekleri üzerinden yorumlamaya çalıştığı ya da kültürel referansları, dini referanslara öncelendiği, örnek vermek gerekirse kadınların örtünmesi ile ilgili Kazak kültürü dışındaki bir örtünme şeklini yadırgadığı,
- Ancak, konuşmalarının satır aralarında ya da açık bir şekilde “Kazakların İslam ümmetinin bir parçası olduğu”, “Seküler bir yapıya sahip olmakla birlikte İslam’ın en iyi gelenekleri (Hanefi İslam) ile diğer geleneksel dinler...” (Ortodoks Hıristiyanlık dâhil olmak üzere) için uygun imkânlar oluşturulacağı, İslam İşbirliği Teşkilatı dönem başkanlığı vesilesi ile İslam ile Batı arasında diyalogun geliştirilmesine katkı sağlanacağı, yönündeki görüşlerinde ise özellikle 2000 sonrası dönemde laik ve seküler vurgunun sıklıkla yapıldığı, din-devlet ilişkilerinin esas olarak ulusal bütünlük ve güvenlik zaviyesinden değerlendirildiği, etnik ve dini yapıdaki çoğulculuk nedeniyle uyum, diyalog ve barışa aşırı önem verildiği görülmektedir. Bununla birlikte doğrudan kamuoyu önünde paylaşılmayan görüşlerinde olduğu gibi açık bir şekilde olmasa da dini aidiyetini yansıtan tutumunun devam ettiği söylenebilir.

Aile kökeni, yetişmiş olduğu çevre, bağımsızlığın ilk yıllarındaki resmi politikaları ve kamuoyu önünde gerçekleşen bir takım dini tutum ve davranışları, yayınlardan ve ulusa sesleniş söylemlerinden N. Nazarbayev’in din-toplum ve devlet ilişkilerini etkilemede önemli faktörlerden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Din alanında yaptığı açıklamalardan bazılarının (özellikle başörtüsü ile ilgili olanın) konjonktürel olduğu ve bunu kendisine ait olan “politikalar değişkendir ancak din değişmez” sözü ile anlamlandırmak gerektiği düşünülmektedir.

3.2. Din-Devlet İlişkilerini Etkileyen Dış Faktörler

3.2.1. Rusya ve Çin Etkisi

Rusya ve Çin’le ilişkiler, Kazakistan dış politikasında ayrı bir yere sahiptir. Rusya bağlamında bakıldığı zaman uzun tarihi geçmiş ve bunun dil başta olmak üzere sosyal alandaki etkileri, genel nüfus içerisindeki %23,7’lik Rus kökenli nüfus ve bunların temsil edildiği dini idare olan Ortodoks Kilisesi, sahip olunan 6500 km’lik dünyanın en uzun kara sınırı, ekonomi, ticaret ve enerji alanındaki ilişkiler

⁷⁷ Bu yorumlama şeklinin, Kazak milli kimliği ile İslam kimliğinin bütünleşmesinden kaynaklandığı ve bu nedenle İslam’ı Kazak kültürü muvacehesinde görme olgusundan kaynaklandığı düşünülmektedir.

ile Avrasya Ekonomik Birliği (AEB), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) başta olmak üzere diğer bölgesel kuruluşlar kapsamında devam eden yakın işbirliği bulunmaktadır. Bütün bu nedenlerle Kazakistan, yasal düzenleme ve uygulamalarda Ortodoks Hristiyanlığa tıpkı İslam'ın Hanefi mezhebine tanıdığı gibi imtiyazlı bir alan tanımıştır. Tarihsel Rus etkisi, Sovyet dönemindeki yönetici düzeyindeki din algısının, Sovyet sonrası dönemde, arka planda Kazakistan din politikalarına yansımaya neden olmuştur. Yeni bir siyasi yapı olarak Sovyetler Birliği'nin mirasını devralan Rusya, idaresi altındaki Müslümanlara yönelik kayıt ve kontrol altındaki "resmi İslam" politikasını, küresel terörizm ve iç tehdit algılamaları çerçevesinde güncelleyerek devam ettirmiştir. Sovyet sonrası coğrafyada kurulan yeni devletler de Rusya'nın yeni dönem din politikalarından etkilenmişlerdir. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve diğer bölge ülkelerindeki din alanındaki yasal düzenlemelerin kronolojisi, kapsamı, kullanılan misyonerlik, aşırılık yanlısı, geleneksel olmayan vb. kavramlar ve bu kavramlarla neyin kastedildiği, mevcut dini yapılarıdaki inanç gruplarından bazılarının tarihi ve kültürel geçmişi dikkate alınarak yasalarda ve uygulamalarda ayrıcalıklı bir konumda tutulması gibi hususlar Rusya'dakilerle bariz bir benzerlik göstermektedir.⁷⁸

Ortak sınır, her geçen gün gelişen ticari ve ekonomik ilişkiler ve Rusya'nın bölge politikalarını dengeleme⁷⁹ gibi nedenler, Çin'i Kazakistan için önemli yapan hususlardan bazılarıdır. Bunun yanında Çin'in resmi sınırları içerisindeki yaklaşık 1,5 milyon civarındaki⁸⁰ Kazak diasporasının yanında, bölgeden Kazakistan'a geri dönüş yapan Kazaklar ve Kazakistan'daki Kazak vatandaşı Uygurlar da Kazakistan-Çin ilişkilerinde özellikle güvenlik bağlamında önemli değerlendirilmektedir. Kazakistan'ın Rusya ve/ya Çin'le birlikte olduğu BDT, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ), Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi bölgesel örgütlerin dini aşırılık, terörizm vb. alanlardaki ortak güvenlik alanı oluşturma yönündeki politika ve yaklaşımları da Kazakistan'ın özellikle Doğu Türkistan kökenli olduğu iddia edilen yapılanmalar başta olmak üzere din politikasını etkilemektedir.⁸¹ Çin, gerek ikili ilişkilerde gerekse ŞİÖ kapsamında özellikle Doğu Türkistan bağlamında sürekli ayrılıkçı hareketler, aşırı dini akımlar ve uluslararası terörizm

78 "Rusya Federasyonu Dinin Kuruluşlar ve İnanç Özgürlüğü Kanunu" ile Kazakistan "Dini Kuruluşlar ve Faaliyetler Kanunu", Kırgızistan "Dini Kuruluşlar ve İnanç Özgürlüğü Kanunu". Adı geçen kanunların ilk düzenleme halinin SSCB'nin son dönemindeki, 1990 tarihli "Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kurumlar Kanunu" ile benzerlikler taşıdığı, bağımsızlık sonrası dönemde de Rusya'nın ilgili kanunda yaptığı değişikliklerin adı geçen devletlerce dikkate alındığı ve onların da benzer düzenlemeler yaptığı görülebilir.

79 Anar Somuncuoğlu, Kazakistan-Rusya İlişkilerinde Coğrafi Tahayüller, Gazi Türkiyat:19, s.116.

80 Gulnara Mendikulova, The Diaspora Policy of the Republic of Kazakhstan, Slavic Eurasian Research Center, s.77, <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/>, Erişim: 19.09.2017.

81 Örneğin ŞİÖ kapsamında belirlenen politikalar kapsamında Kazakistan'da faaliyet gösteren bazı dernekler kapatılmış ve illegal ilan edilmiştir. Bkz. Zehra Altundağ, "Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü", Avrasya Etüdüleri, No: 49 (2016,1), s.114.

üzerinden ortak politikalar uygulamaya koymaya çalışmıştır. Dönemsel olarak bakıldığı zaman bağımsızlığın ilk yıllarındaki Rusya (SSCB) etkisi, daha çok yasal boşluğu doldurmak üzere kendiliğinden gelişen bir süreç iken, 2001 sonrası dönemde yasal düzenlemelerdeki içerik ve kronolojik benzerliklere rağmen pratiklerde farklılaşma görülmektedir. Diğer taraftan özellikle bölgesel aşırılık ve şiddet yanlısı akım ve yapılanmalara karşı mücadelede Kazakistan'ın birlikte olduğu adı geçen bu bölgesel örgütlerin kararlarına uyduğu bilinmektedir.

3.2.2. Yurtdışı Kökenli “Tebliğ” Çalışmaları; Türkiye, Mısır ve Körfez Etkisi

Kazakistan'daki yurtdışı kökenli tebliğ çalışmaları, ağırlıklı olarak Türkiye, Mısır, Körfez ülkeleri (Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar) ve Güney Asya ülkeleri (Afganistan, Pakistan ve Hindistan) ile Kuzey Kafkasya (Dağıstan) kökenlidir. Bağımsızlık sonrası dönemde adı geçen ülkelerden çok sayıda grup cami, Kur'an kursu, medrese, orta ve yükseköğretim düzeyinde İslami eğitim kuruluşları açmak, insani yardım vb. alanlarda faaliyet yürütmek üzere Kazakistan'a gelmişlerdir.

Dil, din, kültür ve tarihi ortak geçmişe sahip Türkiye, Kazakistan dini alanında etkili olan ülkelerin başında gelmektedir. Bu etki resmi dini yapılanma ve sivil toplum yapılanması olmak üzere iki düzeyde gerçekleşmiştir. 1991 yılında İslam dünyası için büyük öneme sahip Hoca Ahmed Yesevi'nin vefat ettiği yer olan Türkistan'da Hoca Ahmed Yesevi Üniversitesi'nin açılması süreci başlatılmıştır. Üniversite'nin, sembolik anlamının yanında Kazakistan'daki ilahiyat eğitimi veren ilk fakülteye sahip olması ayrı bir önem taşımaktadır. Devlet düzeyinde başlatılan bu girişim, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) erken dönemde KMDB ile başlattığı işbirliği süreci ile devam etmiştir. Bu işbirliği kapsamında çok sayıda öğrenci Kur'an kurslarında, imam hatip liselerinde ve ilahiyat fakültelerinde din eğitimi almak üzere Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu ilişki, devam eden süreçte KMDB uhdesinde görevli personele hizmet içi eğitim kursları⁸², yine Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın (TİKA) da katkıları ile tarihi ve kültürel öneme sahip eserlerin restorasyonu, mescit ve cami inşası ile türbe onarımlarına maddi destek şeklinde artarak devam etmiştir.⁸³ Bunlara ek olarak 1992-1993 eğitim-öğretim yılında Büyük Öğrenci Projesi (TCS) olarak başlayan ve daha sonra Türkiye Bursları (TB) olarak devam eden burs programları ile yüzlerce öğrenci Türkiye'de ilahiyat alanında yükseköğretim görmüştür. Devletlerarasında

82 Zhansaya Badagulova, Religion, Religious Institutions and Religious Education in Kazakhstan, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2017, s.40-50.

83 Türkiye, Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığı ile Almatı ve Çimkent'te toplam dört cami ile Türkistan'da Hoca Ahmed Yesevi Cami ve Külliyesi'nin yapımına kaynak aktarmıştır. Hoca Ahmet Yesevi Türbesi'nin restorasyonu, çevre düzenlemesi ve ışıklandırması da TİKA tarafından yapılmıştır.

resmi düzeyde devam eden işbirliğinin yanında, Türkiye'den çoğu tasavvuf kökenli dini STK'ların, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Kazakistan'da eğitim, Kur'an kursları, öğrenci yurtları, medreseler ve yayın faaliyetleri ile ülkenin dini alanında etkili olduğu bilinmektedir.

Mısır da bağımsızlık sonrası dönemde özellikle din eğitimi ve öğretimi alanında Kazakistan'da aktif olarak bulunan ülkelerin başında gelmektedir. Mısır'ın finansörlüğünde 1993 yılında Nur Mübarek Mısır İslam Medeniyeti Üniversitesi'nin (NMU) Almatı'da kurulması ve 2003 yılında faaliyete başlaması ile Ahmet Yesevi Üniversitesi dışında ilahiyat ve din bilimleri alanında eğitim veren ikinci üniversite açılmıştır. Kuruluş ve yapılanma sürecinde El-Ezher Üniversitesi'nin etkili olduğu ve mütevellî heyetinde El-Ezher Üniversitesi ile Kahire Üniversitesi'nden akademisyenlerin bulunduğu Nur Mubarek Üniversitesi, din bilimleri ve Arapça eğitimi alanında halen daha tek olma hüviyetini korumaktadır. 2017 yılı itibari ile vermiş olduğu 900'e yakın mezunlarının çoğu, Müftiyat başta olmak üzere Kazakistan'ın hemen hemen her bölgesinde ilgili resmi kurumların yanı sıra imam, müezzin vb. pozisyonlarda görev yapmaktadırlar.⁸⁴ El-Ezher Üniversitesi ile ortak diploma programına sahip olan Nur Mubarek Üniversitesi öğrencileri ve mezunlarına dönemsel olarak Mısır'da Arapça veya din bilimlerinde daha üst düzeyde eğitim görme imkânı sunulmaktadır. Nur Mübarek Üniversitesi ve El-Ezher Üniversitesi'nin Kazakistan'daki din bürokrasisinde oldukça etkili olduğu bilinmektedir. Müftiyat Ulema Heyeti'nin (11 kişilik) büyük çoğunluğu⁸⁵ Mısır'da ya da bu üniversitede farklı düzeylerde eğitim almış kişilerden oluşmaktadır.

Türkiye ve Mısır'ın yanında Körfez ülkeleri de Kazakistan'da cami ve mescit inşası için ciddi miktarlarda fon aktarmışlardır. Din eğitimi alanında, Güney Kazakistan'da Kazak İnsan Bilimleri Akademisi, Kuveyt içinde kurulmuş olan Cemaat El-İslah El-İçtimai sponsorluğunda açılmıştır.⁸⁶ Ancak aşırılık yanlısı eğitim verdiği gerekçesi ile 2004 yılında bu akademi kapatılmıştır. Özellikle 1990'ların başında çok sayıda mescidin yapımına sponsor olan Suudi Arabistan kökenli kuruluşların faaliyetleri özellikle 2000 sonrası dönemde tehdit olarak algılanan Vahhabi akımların artışı üzerine⁸⁷ kısıtlanmıştır. Kazakistan'da çok sayıda mescit yapımına sponsor olan ülkelerden birisi de Katar'dır. Astana'daki Nur Astana Cami, finansmanı Katar tarafından sağlanan camilerden birisidir. Körfez ülkeleri

84 Bkz. Nur Mubarek Üniversitesi Hakkında, <https://nmu.kz/en/about/>, Erişim: 26.09.2018.

85 Bkz. Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi Ulema Heyeti, www.muftiyat.kz, Erişim: 12.03.2017.

86 GM. Yemelianova, Age, s.4.

87 A.Azade Rorlich, Islam, Identity and Politics: Kazakhstan, 1990-2000, The Journal of Nationalism and Ethnicity, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905990307127>, Erişim: 05.09.2018.

dışında Güney Asya ve Kuzey Kafkasya'dan da bir kısım Selefi grupların Kazakistan'da yapılandıkları⁸⁸ bilinmektedir.

3.2.3. Misyonerlik Faaliyetleri

2011 sonrası dönemde Kazakistan'da İslamiyet dâhil olmak üzere 18 farklı inanç grubu resmi olarak kayıt altına alınmıştır. Bu dönemde 2570'i İslami olmak üzere toplamda 4112 dini kuruluşun⁸⁹ kayıtlı faaliyet gösterdiği bilinmektedir.⁹⁰

Dini kuruluşlar içerisindeki misyoner gruplardan Protestanlar, 700 civarında kuruluşla sayı olarak ilk sırada gelmektedir. Pentekostal Kilisesi, Amerikan Kore Kilisesi, Evanjelist Baptist Kilisesi, Evanjelist Presbiteryen, Metodist Kilisesi, Yedinci Gün Adeventistleri ve Yehova Şahitleri gibi çok sayıda inanç grubuna sahip Protestan kuruluşlarının bağımsızlık sonrası dönemde Kazakistan'da çok aktif oldukları bilinmektedir. Bu gruplardan Yehova Şahitlerinin başta gençler olmak üzere toplumun farklı kesimlerine yönelik sergilemiş oldukları agresif misyonerlik faaliyetleri dikkat çekmektedir. Bu nedenle Yehova Şahitleri, son yıllarda Kazak yetkililerce zararlı gruplar kategorisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Protestan gruplar, misyonerlik faaliyetleri kapsamında ABD başta olmak üzere, Almanya, Güney Kore gibi ülkelerden yardım almaktadırlar.⁹¹

600 civarında dini kuruluşla Ortodoks Hristiyanlık, Kazakistan'da ikinci büyük misyoner grubu oluşturmaktadır. Kendi içlerinde farklı kiliselere ayrılmış olsalar da genelde Slav kökenli toplulukları temsil eden Ortodoks cemaati ağırlıklı olarak ROK'a bağlıdırlar. Bunun da yanında Ermenilere ait 1 Apostolik kilise ve yine Rusya kökenli Eski İnananlar'a ait 8 kilise bulunmaktadır. Kiliseler dışında dua evleri de bulunan Ortodoks Hristiyan topluluğun, kiliselerde Pazar okulları ile gençler üzerine yoğun çalışmaları bulunmaktadır. ROK, Kazakistanlı gençlere eğitim bursları ve devamında Rusya'da yükseköğretim alabilme imkânı da sağlamaktadır.⁹²

Cemaati esas olarak Almanlar, Polonyalılar, Ukraynalılardan oluşan ve Merkezi Astana'da bulunan Roman Katoliklere ait 110 adet dini kuruluş bulunmaktadır. Roman Katolikler, yeterli sayıda yerli misyoner olmaması nedeniyle yurtdışından gelen kişiler aracılığı ile misyonerlik faaliyetlerini yürütmektedirler. 2017 yılı itibarı ile Katolik kuruluşlarında görev yapan misyonerlerin sayısı 400'ü

88 Sabri Hizmetli, Tarihte ve Günümüzde Selefilik, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (8-10 Kasım 2013), <http://ktp.isam.org.tr/makaleilh/recordlist.php?Dergivalkod=0573>, Erişim: 12.08.2018.

89 Dini Kuruluşlar ve Dini Faaliyetler Kanununda, dini kuruluşların tam olarak neyi kastettiği açık değildir. Bu nedenle dini kuruluş kavramı, STK'larla birlikte ibadethaneleri de kapsar şekilde kullanılmaktadır.

90 Kazakistan'da Kayıtlı Dini Gruplar, www.qogam.kz, Erişim: 14.11.2018.

91 Asset Anuarbekov, Age, s.145.

92 Asset Anuarbekov, Age, s.30-33.

geçmiştir. 2000 yılı verileri ile kıyaslandığı zaman dört katın üzerinde bir artış olduğu gözlemlenmektedir.⁹³

Yukarıda sayılan misyoner gruplar dışında Kazakistan Sosyal Kalkınma Bakanlığı kayıtlarında “yeni dini akımlar” olarak tanımlanan Yedinci Gün Adventistleri, Yeni Apostolik Kilise, Bahailer, Krişna Bilinci Topluluğu, Moon Tarikatı gibi inanç grupları da resmi olarak Kazakistan’da faaliyetlerini yürütmektedirler.

3.2.4. Batı Faktörü ve Uluslararası Örgütler

Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), İslam İşbirliği Teşkilatı (İKÖ), İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch-HRW), Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International), Özgürlük Evi (Freedom House), ABD Uluslararası Din Özgürlüğü Komisyonu (USCIRF) ve din özgürlüğü başlığı altında ya da insan hakları başlığı altında ülkelerin din politikaları ile ilgili dönemsel ya da yıllık raporlar yayınlamaktadırlar.

2010 yılında AGİT, 2011 yılında İKÖ dönem başkanlığını yapan Kazakistan, BM bünyesinde kurulan Medeniyetler İttifakına 2005 yılında üye olmuş ve bunun yanında başlattığı girişimle BM’nin 2010 yılını Kültürlerin Yakınlaşma Uluslararası Yılı olarak ilan etmesine⁹⁴ öncülük etmiştir.

Ülke içerisinde dinler arası uyum ve iletişim politikaları ve Dünya ve Gelecekte Dinler Liderleri Kongresi, Medeniyetler İttifakı vb. uluslararası iyi niyetli girişimlerine rağmen yukarıda isimleri verilen uluslararası örgütler tarafından Kazakistan’ın din politikalarına ilişkin bir kısım eleştiriler olduğu raporlardan görülmektedir. Dini kuruluşlara getirilen zorunlu kayıt şartı ve bu kayıt şartlarındaki bir kısım zorluklar, 2011 yılında din kanununda yapılan değişiklik sonrası çok sayıda dini kuruluşun kayıt yaptıramadığından illegal bir pozisyona düştüğü, yasada tarihi ve kültürel geçmişi vurgulanarak isimleri geçirilen Hanefi İslam ve Ortodoks Hristiyanlık ile isimleri yasada geçmeyen diğer inançlar arasında dezavantajlı fiili bir durum oluşturulduğu, öte yandan resmi kayıtlı bazı inanç gruplarının “zararlı akımlar” içerisinde lanse edildiği⁹⁵, dini yayınların basım ve dağıtımında sınırlamalar olduğu, din alanıyla ilgili suç teşkil eden hususların yasal olarak açıkça belirlenmemiş olması⁹⁶, orta öğretim düzeyinde din eğitimi alanın-

93 Kazakistan Din İşleri Ajansı, Report on the Situation with Religious Freedom in the Republic of Kazakhstan 2014, www.qogam.gov.kz, Erişim: 24.06.2017.

94 Erlan İdrisov, In Indonesia, FM Idrissov Promotes Dialogue of Civilisations, Bilateral Ties, 2014, https://astanatimes.com/2014/09/indonesia-fm-idrissov-promotes-dialogue-civilisations-bilateral-ties/, Erişim: 24.06.2017.

95 Sergey Marinin, State Regulation of Religion in Kazakhstan: Reconsideration of Approaches, OSCE Central Asia Security Policy Briefs-23, Bishkek, 2015, pp.7-10.

96 United States Commission on International Religious Freedom, Kazakhstan 2017 International Religious Freedom Report, www.uscifr.gov, Erişim: 19.11.2018.

da eksiklikler bulunduğu ve son olarak bazı inanç grubu⁹⁷ mensuplarının tutuklanması bu eleştirilerden öne çıkanlar olarak verilebilir.

BM, AGİT ve İKÖ üyesi olan Kazakistan'ın din-devlet ilişkilerinde sayılan bu uluslararası örgütlerin görüş ve tavsiyelerini temel düzeyde dikkate aldığı bilinmektedir. Bunlar dışındaki uluslararası örgütlerin raporlarının da dikkate alındığı Din İşleri Ajansı Başkanlığı tarafından yayınlanan dini durum raporlarında görülebilir. Bir örnek vermek gerekirse 2008 yılında mevcut dini kuruluşlar ve dini faaliyetleri düzenleyen kanun, idari yargılama usulü kanunu vd. bazı kanunlarda dini kuruluşlar ve faaliyetlerini daha yakından izleyen ve aynı zamanda bu kuruluşlara katılım şartlarını zorlaştıran köklü düzenlemeler içeren bir değişiklik taslağı hazırlanmış ancak AGİT başta olmak üzere bir kısım uluslararası insan hakları örgütleri tarafından yapılan eleştirilerin etkisi ile söz konusu düzenleme uygulamaya geçirilememiştir.⁹⁸

3.2.5. Göç; Oralmanlar Faktörü

Çarlık ve Sovyet döneminde çeşitli sebeplerle Kazakistan'dan Çin, Özbekistan, Rusya, Moğolistan ve Türkiye'ye göçler yaşanmıştır. Yaklaşık 4 milyon civarında⁹⁹ olduğu tahmin edilen diasporadaki Kazaklar için, Kazakistan devleti 1991 yılında geri dönüş projesi başlatmıştır. Bu proje kapsamında, Kazakistan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın verilerine göre 2017 yılı itibari ile geri dönenlerin (Oralman) sayısı 1 milyona yaklaşmıştır. Etnik Kazak nüfusunun dengelenmesinde önemli bir etki yapan bu geri dönüş politikasının diğer sosyal alanlarda olduğu gibi din alanında da bir takım etkileri olmuştur. Uzmanlarca daha muhafazakâr ve geleneksel olduğu ifade edilen Oralmanlardan özellikle İran, Özbekistan ve Afganistan'dan gelenlerin bir kısmının Şia ve Selefi ekolünde din eğitimi almış ve yerleştirildikleri bölgelerde geleneksel olmayan dini faaliyetlerde buldukları aktarılmaktadır.¹⁰⁰

97 Tutuklanan kişilerin genelde resmi olarak kayıtlı olmayan dini gruplardan olduğu bilinmektedir.

98 OSCE Report, Comments on the Law on Amendments and Additions to some Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Issues of Religious Freedom and Religious Organizations, 2009, <https://www.osce.org/odihr/elections/kazakhstan/248781?download=true>, Erişim: 17.11.2018.

99 Gulnara Mendikulova, Age, s.77.

100 GM. Yemelianova, Age, s.1-17.

Sonuç

Din kurumuna ilişkin olarak, oluşturulan yasal altyapı, kurum ve kuruluşlar ve uygulanan politikalar, dönemin bölgesel ölçekte en liberal uygulamaları¹⁰¹ olmakla birlikte bir taraftan Rus hâkimiyeti öncesi Kazak toplumsal yapısının, bir taraftan Sovyet dönemi düşünce ve siyaset kültürünün izlerini de özünde barındırdığı görülmektedir.

Hem gelenekçi, hem Sovyet eliti, hem de yeni dönemde liberal bir görünüme sahip olan N. Nazarbayev'in, bu çok yönlü kişiliği söylem, tutum ve davranışları ile devletin din politikalarına yansımasıdır. Yasal ve kurumsal düzenlemelerin ilk hallerinde etnik ve inanç yapısındaki çeşitliğin de zaruri bir sonucu olarak, din kanunun SSCB döneminde, 1990 yılında, kabul edilen "Vicdan Hürriyeti ve Dini Kuruluşlar" kanununda olduğu gibi, Sovyet tecrübesinin etkisi olduğu açıktır. Ancak yukarıda detaylı bir şekilde verilen, N. Nazarbayev'e ait söylem ve uygulamalarda, 1990'ların başında etnik Kazak nüfus oranının %40 civarında olmasının da psikolojik etkisi ile Slav topluluklar karşısında çoğunluğu Özbek, Uygur, Tatar ve Kafkas halklarından oluşan Müslümanların tümünü kapsayıcı bir tutum bariz bir şekilde görülmektedir. Bu tutumun gelişmesinde ulus inşa sürecinde dinin birleştirici ve inşa edici fonksiyonunun belirgin olduğu söylenebilir. Bu tutumun yansıması olarak doğrudan/dolaylı devlet desteği ile çok sayıda cami mescit yapılmış, türbeler onarılmış, birçok Müslüman ülkeden eğitim kurumlarının ve tebliğ gruplarının Kazakistan'da faaliyet yürütmeleri için geniş imkânlar sağlanmıştır.

Özetle, Bağımsız Kazakistan'da din-devlet ilişkilerinin, yukarıda detaylıca izah edilen tarihi miras, eğitim politikaları, sosyal yapıdaki etnik ve dini çeşitlilik, liderin (N. Nazarbayev) söylem ve tutumu gibi iç faktörlerin yanında Rusya ve Çin ile olan ilişkiler, yurtdışı kökenli tebliğ ve misyonerlik faaliyetleri, Batı ve Uluslararası Örgütler ve Oralmanlar faktörü gibi dış faktörlerin her birisinden farklı ölçülerde etkilendiği söylenebilir. Ancak 1990'lardan günümüze uzanan süreç dikkate alındığında bu faktörler içerisinde liderin söylem ve tutumu, tarihi miras, sosyal yapıdaki etnik ve dini çeşitlilik ile yurtdışı tebliğ ve misyonerlik faaliyetleri gibi faktörlerin daha belirgin olduğu açıktır. Ulus inşa süreci de dikkate alındığında 2000'li yıllara kadar dinin birleştiren ve bütünleştiren işlevsel boyutunu önemseyen Kazakistan yönetiminin özellikle 2000'li yılların ortalarından itibaren bir kısım yurtdışı "tebliğ" ve misyonerlik faaliyetlerinin zararlı ve yıkıcı etkileri ve bölgesel ve küresel düzeyde yaşanan terör eylemlerinin de etkisi ile daha güvenlikçi politikalara yöneldiği görülmektedir. Belirtilmesi gereken diğer bir husus

101 HRW-Report on Freedom of Religion, Assembly and Expression in Kazakhstan 2008, <https://www.hrw.org/report/2008/12/01/>, Erişim: 12.8.2018.

ise Rus hâkimiyeti öncesi Kazakistan'ın Türkistan geçmişi ve aidiyetinin etkileri daha çok söylem, tutum ve gündelik yaşamda hissedilirken, Sovyet laik ve seküler mirasının doğrudan anayasal ve yasal düzeyde görünür olmasıdır.

Son söz olarak, yukarıda belirtilen iç ve dış faktörlerden etkilenen Kazakistan, geliştirmiş olduğu kendine has çoğulcu din-devlet ilişki modeli ile bir yandan nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman toplumun “geleneksel İslam” çizgisinde kalmasına özel önem gösterirken öte yandan bütün inanç gruplarının Kazakistanlı kimliği altında barış ve uyum içerisinde birlikte yaşamasına yönelik yapıyı güçlendirmeye çalışmaktadır.

Kaynakça

- Adilbayev, Alau. “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri”, *Bilig*, Güz/23, Ankara, 2002, s-76-82.
- Altundağ, Zehra. “Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü”, *Avrasya Etüdlere*, No: 49 (2016,1), s.114.
- Anuarbekov, Asset. Kazakistan'da Misyonerlik Faaliyetleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- Bennigsen, A and Lemerrier, Q. Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları, Akçağ, 1998.
- Borbasova, K.M and Abjalov, SU. “Kazakistan'da Din Eğitimi”, *Kazakistan ve Türkiye'de Din Devlet İlişkisi*, İSAF, İstanbul, 2013.
- Burova, E.E. “Bir Fenomen ve Gerçeklik Olarak Yeni Dindarlık”, <http://ctc-rk.kz/wp>, Erişim:12.11.2017.
- Calilov, E.G. “KC Dini Durum Raporu”, KC Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Astana, 2014.
- Çalışkan, İsmail. “Üç İslam Anlayışı, Orta Asya'da İslam, Temsilden Fobiye”, https://www.ayu.edu.tr/yayin_detay/36, Erişim:09.03.2019.
- Ercan, İlyas ve Jandarbek Zikiriya. “Training Problems of Religious Studies in Independent Kazakhstan”, 12.12.2013, <https://dergipark.org.tr/en/pub/intjscs/issue/8660/108021>, Erişim: 22.03.2019.
- IPH. “Assessment of Religious Consciousness in the Country; Analytical Report”, www.iph.kz, Erişim: 18.12.2015.
- Kalafat, Yaşar. “Geçmişten Günümüze Türklerde Din ve İlgili Bazı Meseleler”, 1998, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/kalafat_02.pdf., Erişim:14.2.2017.
- Kartbayeva, Yerke and Solytyeva, Baktytkul. “Teaching Religious Studies as an Academic Discipline in Higher Education Institutions of Kazakhstan”, *Procedia*, 2015, s.290-296.
- Kasimbekov, Mahmud. Önder, Irmak, İstanbul, 2012.
- Kosichenko, A. Religion; Current Issues, KC Eğitim ve Bilim Bakanlığı, 2012.
- Maukhara, Yerkinay. Siyasi ve Kültürel Açından Kazak Hanlığı (1456-1731), Yayımlanmamış

- Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- Mendikulova, Gulnara. "The Diaspora Policy of the Republic of Kazakhstan", Slavic Eurasian Research Center, s.77, <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/>, Erişim: 19.09.2017.
- Mirzayev, Balgabek. "Управления религиоведческой экспертизы Комитета по делам религий МКС РК", <http://www.niac.gov.kz/ru>, Erişim:18.4.2017.
- Nazarbayev, N. Kritik On Yıl, Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, 2012.
- Nazarbayev, N. Yüzyılların Kavşağında, Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, 2012.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 1999, www.akorda.kz, Erişim: 09.07.2017.
- Nazarbayev, N. Tarihin Akışında, Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, 2012.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 1997, www.akorda.kz, Erişim: 09.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 2000, www.akorda.kz, Erişim: 09.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 2002, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 2005, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 2006, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 2007, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 2008, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 2011, www.akorda.kz, Erişim: 16.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", (2050 Strategy), 2012, www.akorda.kz, Erişim: 11.07.2017.
- Nazarbayev, N. "Ulusa Sesleniş Konuşması", 2017, www.akorda.kz, Erişim: 02.6.2018.
- Sandybayev, Zhalgas. "Günümüzde Kazakistan'da İslam", Kastamonu Eğitim Dergisi, 2014, s.215-222.
- Sashka, Zhanbota. 19. yüzyılda Kazak Aydınların Din ve Eğitim Görüşleri ve Faaliyetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2015.
- Shauyenov, Didar. Güney Kazakistan Kazaklarında Ölüm ile İlgili İnançlar ve Ritüeller, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2018.
- Somuncuoğlu, Anar. "Kazakistan-Rusya İlişkilerinde Coğrafi Tahayüller", Gazi Türkiyat:19, s.116.
- Tacibayev, Raşid. "Kazakistan Cumhuriyetinde İslam Dinine Yönelik Devlet Politikası", Orta Asya'da İslam-Temsilden Fobiye Cilt: 3, Der: M.S. Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012.
- Togan, İsenbike. "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış", Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler, (Der: Ayşegül Aydınçün; Çiğdem Balım), AKM, Ankara, 2010.
- Yemelianova, G.M. "Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan", Asian Ethnicity,15:3, 2014, s.286-301.
- Zatov, Kairat and Gabitov, Tursun. "Islam and Values of Kazakh Culture", International Journal of Social, Management, Economics and Business Engineering, 2013, s.722-728.

Diğer Kaynaklar

- 2009 Kazakistan Nüfus Sayım İstatistikleri. 06.04.2009, <http://stat.gov.kz/census/national/2009/general>, Erişim: 13.04.2018.
- 2009 Kazakistan Nüfus Sayım İstatistikleri. 06.04.2009, <http://stat.gov.kz/census/national/2009/general>, Erişim: 13.04.2018.
- Al Farabi State University, Department of Religious and Cultural Studies, <https://www.kaznu.kz/en/10844>, Erişim: 18.03.2019.
- Assembly of People of Kazakhstan. <https://assembly.kz/en>, Erişim: 17.10.2017
- Congress of Leaders of World and Traditional Religions. www.religions-congress.org, Erişim:16.6.2018.
- Dini Yapıya Dair Oranlar. www.qogam.gov.kz; <http://mckr.kz/en/religions-in-kazakhstan>, Erişim, 20.09.2019.
- Kazakistan 2009 Nüfus Sayım İstatistikleri. http://stat.gov.kz/faces/mobileHomePage?_ Erişim: 04.09.2017.
- Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası. 30.08.1995, <http://www.parlam.kz/en/constitution>, Erişim:13.4.2018.
- Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası. <http://www.parlam.kz/en/constitution>, Erişim: 11.18.2018.
- Kazakistan Cumhuriyeti Dini Faaliyetler ve Dini Kuruluşlar Kanunu. www.edilet.gov.kz, Erişim: 22.09.2018.
- Kazakistan Cumhuriyeti Dini Faaliyetler ve Dini Kuruluşlar Kanunu. www.edilet.gov.kz, Erişim: 21.9.2018.
- Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu. <http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z070000319>, Erişim: 21.9.2018.
- Kazakistan Eğitim İstatistikleri Verileri. <http://stat.gov.kz/>, Erişim: 20.09.2019.
- Kazakistan'da Kayıtlı Dini Gruplar. www.qogam.gov.kz, Erişim: 14.11.2018.
- OECD Country Note On Transitions Kazakhstan 2016. <https://www.oecd.org/countries/kazakhstan/SS5-country-background-report-kazakhstan.pdf>, Erişim: 09.12.2017.
- Report on The Situation with Religious Freedom in the Republic of Kazakhstan. Din İşleri Ajansı, Astana, 2014.